نشرشهر

Urban Development Policy Making

Home Page: https://judpm.ir

Online ISSN: 3092-6564

Urban Memory Policy-Making in the Place-Events of Terrorist Attacks: A Case Study of Tehran Railway Square

Masoud Naddafan[1] | Seyed Mostafa Abtahi[2*] | Jalal Dorakhsheh[3]

1. Department of Political Science, SR.C. Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: m.naddaffan@gmail.com
2. Corresponding Author, Department of Political Science, SR.C. Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: m-abtahi@srbiau.ac.ir
3. Department of Political Science, Faculty of Islamic Studies and Political Sciences, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. Email: derakhsheh@isu.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:
Research Paper

Article History:
Received 26 June 2026
Revised 27 July 2026
Accepted 23 September 2026
Published Online 01 January 2027

Keywords:
Urban memory,
Memory-oriented policymaking,
Place-event,
Terrorist attacks,
Tehran Railway Square,
Collective memory,
Urban resilience.

ABSTRACT

Urban places affected by terrorist events are arenas of contestation over meaning, memory, and collective identity. However, contemporary urban governance in dealing with such spaces often confines itself to a functional approach, neglecting the capacity of representing collective memories in urban spaces to heal psychosocial wounds, regenerate collective memory, and enhance urban resilience. This study aims to formulate and propose a framework for urban memory policymaking in terrorist place-events. It addresses the fundamental question of how, through the formulation and implementation of memory-oriented policies in urban governance, Tehran Railway Square can be transformed from a merely functional space into an effective "site of memory." The research is applied-developmental in purpose and qualitative in nature and approach, drawing on Maurice Halbwachs's theory of collective memory and thematic analysis. Data were collected through two complementary methods: a documentary study (review of historical reports, news, archival documents, and theoretical texts) and semi-structured interviews with 15 experts (urban planners, architects, sociologists, and urban managers), selected through purposive sampling and the snowball strategy. Data analysis employed three analytical techniques: semiotic analysis of physical form, content analysis of documents and thematic analysis. The findings indicate that memory-oriented policymaking is not a marginal measure but an essential component of resilient urban governance in the face of terrorist threats. The policy governing Railway Square across three periods—"marginalization of collective memory" (the 1980s and 1990s), "absolute surveillance priority" (the 2000s and 2010s), and "persistent neglect" (the 2020s)—has lacked any coherent memory-oriented approach. The main obstacles include the absence of a higher-level policy document, the lack of a single responsible authority, institutional overlap and parallelism, and the dominance of the disciplinary approach over an identity-participatory approach. Based on the findings, the study offers solutions at three levels—physical, institutional, and policy—including formulating an urban memory document; establishing an inter-institutional physical-spatial working group (designing enduring markers and a memory trail); and social-functional measures (holding annual commemorations, historical narration, and citizen participation)—which can transform Railway Square into a space that fosters the regeneration of collective memory and urban resilience.

Cite this article: Naddafan, M.; Abtahi, M. & Dorakhsheh, J. (2027). Urban Memory Policy-Making in the Place-Events of Terrorist Attacks: A Case Study of Tehran Railway Square. *Urban Development Policy Making*, 3 (4), 573-594. DOI: http//doi.org/10.22034/judpm.2026.596206.1147

© Authors retain the copyright and full publishing rights.
DOI: http//doi.org/10.22034/judpm.2026.596206.1147

Introduction

Cities are more than physical fabrics and functional systems; they serve as arenas for the formation, stabilization, and regeneration of collective memory and place identity. Among various forms of collective memory, traumatic events—especially terrorist attacks—carry heavy emotional and symbolic weight, profoundly disrupting the identity layers of urban places. Tehran Railway Square, a major historical and transport node that experienced a terrorist bombing in the 1980s, has thus far lacked any official and enduring representation within its physical and semantic order. In contemporary urban governance, such places are often approached through a predominantly security- and control-oriented logic, neglecting the capacity of memory-based representation to heal psychosocial wounds, regenerate urban memory, and enhance urban resilience. Accordingly, this qualitative study, drawing on documentary analysis and semi-structured interviews with experts, asks how Tehran Railway Square can be transformed from a merely functional space into an effective "site of memory."

Methodology

The present study is applied-developmental in purpose and qualitative in nature and approach, employing Braun and Clarke's (2006) thematic analysis model. Data were collected through two complementary methods: a documentary study, including historical reports, news, archival documents, and theoretical texts, and semi-structured interviews with 15 experts, comprising urban planners, architects, sociologists, and urban managers selected through purposive sampling and the snowball strategy. The interview process continued until theoretical saturation was reached, and two additional interviews were conducted to confirm saturation, which added no new themes to the thematic network. Data were analyzed using three techniques: physical-semiotic analysis, content analysis of documents and urban management policies, and thematic analysis. The thematic analysis was carried out in six phases based on Braun and Clarke's model: familiarization with the data, initial coding, searching for themes, reviewing themes, defining and naming themes, and writing the report. This methodological combination made it possible to uncover deep meanings, analyze the sociocultural contexts of space, and propose a framework for urban memory policymaking in terrorist place-events.

Conclusion

This study developed a framework for urban memory policymaking in terrorist place-events through the case of Tehran Railway Square and the 1980s terrorist bombing, drawing on Halbwachs's theory of collective memory. Triangulating physical-semiotic analysis, thematic analysis of 15 expert interviews, and documentary and policy analysis revealed a deep gap between the site's latent memory capacity and current urban governance. The square's governance has passed through three periods—marginalization of collective memory, absolute surveillance priority, and persistent neglect—without any coherent memory-oriented policy. Key barriers include institutional fragmentation, lack of a single authority, absence of an upstream legal and policy document, and dominance of surveillance-functional approaches over identity-participatory ones. The study concludes that memory-oriented policymaking at institutional, physical-spatial, and social-functional levels is essential for transforming the square into an effective site of memory and enhancing collective memory, urban identity, and resilience.

نشر شهر

سیاستگذاری
پیشرفت شهری
سایت نشریه: https:// judpmi.ir

شاپا الکترونیکی: ۶۵۶۴-۳۰۹۲

سیاستگذاری حافظه‌محور در مکان ــ رخدادهای تروریستی (مورد مطالعه: میدان راه‌آهن تهران)*

مسعود ندافان[۱] | سید مصطفی ابطحی[۲] | جلال درخشه[۳]

۱. گروه علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: m.naddaffan@gmail.com
۲. گروه علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول). رایانامه: m-abtahi@srbiau.ac.ir
۳. گروه علوم سیاسی، دانشکدهٔ معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق(ع)، تهران، ایران. رایانامه: derakhsheh@isu.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
پژوهشی

تاریخ‌های مقاله:
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۴/۰۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۰۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۱۰/۱۱

کلیدواژه:
حافظهٔ شهری،
سیاستگذاری حافظه‌محور،
مکان ـ رخداد،
رخدادهای تروریستی،
میدان راه‌آهن تهران،
حافظهٔ جمعی،
تاب‌آوری شهری.

چکیده

مکان‌های شهریِ متأثر از رویدادهای تروریستی، عرصه‌ای برای کشمکش بر سر معنا، حافظه و هویت جمعی به شمار می‌روند. با این‌حال، حکمرانی شهری معاصر در مواجهه با این فضاها، غالباً به رویکردی کارکردی بسنده می‌کند و از ظرفیت بازنمایی خاطرات جمعی در فضاهای شهری برای التیام زخم‌های روانی ـ اجتماعی، بازآفرینی حافظهٔ جمعی و ارتقای تاب‌آوری شهری غافل می‌شود. پژوهش حاضر با هدف تدوین و ارائهٔ چارچوبی برای سیاستگذاری حافظه‌محور در مکان ـ رخدادهای تروریستی، به دنبال پاسخ‌گویی به این پرسش اساسی است که چگونه می‌توان با تدوین و اجرای سیاست‌های حافظه‌محور در حکمرانی شهری، میدان راه‌آهن تهران را از یک فضای صرفاً کارکردی به «مکان ـ خاطره‌ای» کارآمد تبدیل کرد؟ پژوهش از نظر هدف، کاربردی ـ توسعه‌ای و از نظر ماهیت و رویکرد، کیفی است که با بهره‌گیری از نظریهٔ حافظهٔ جمعی موریس هالبواکس و روش تحلیل مضمون انجام شده است. داده‌ها از طریق دو روش مکمل مطالعهٔ اسنادی (بررسی گزارش‌های تاریخی، اخبار، اسناد آرشیوی و متون نظری) و مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۱۵ نفر از متخصصان (شهرسازان، معماران، جامعه‌شناسان و مدیران شهری) که با روش نمونه‌گیری هدفمند و راهبرد «گلوله برفی» انتخاب شدند، گردآوری شده است. بررسی داده‌ها با استفاده از سه تکنیک تحلیلی کالبدی ـ نشانه‌شناختی، تحلیل محتوای اسناد و تحلیل مضمون انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد سیاستگذاری حافظه‌محور، نه یک اقدام حاشیه‌ای، بلکه بخشی ضروری از حکمرانی شهری تاب‌آور در مواجهه با تهدیدهای تروریستی است. سیاست حاکم بر میدان راه‌آهن در سه دورهٔ «حاشیه‌رانی حافظهٔ جمعی» (دهه‌های ۱۳۶۰ و ۱۳۷۰)، «اولویت مطلق نظارتی» (دهه‌های ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰) و «نادیده‌انگاری مستمر» (دههٔ ۱۴۰۰)، فاقد هرگونه رویکرد منسجم خاطره‌محور بوده است. مهم‌ترین موانع عبارت‌اند از: فقدان سند بالادستی، نبود متولی واحد، موازی‌کاری نهادها و غلبهٔ رویکرد نظارتی بر رویکرد هویتی ـ مشارکتی. بر اساس یافته‌ها، پژوهش راهکارهایی در سه سطح کالبدی، نهادی و سیاستی (تدوین سند حافظهٔ شهری)، تشکیل کارگروه میان‌نهادی کالبدی ـ فضایی (طراحی نشانه‌های ماندگار، مسیر خاطره) و کارکردی ـ اجتماعی (برپایی آیین‌های سالانه، روایت‌گری تاریخی، مشارکت شهروندان) ارائه می‌دهد که می‌تواند میدان راه‌آهن را به فضایی بازآفریننده در حافظهٔ جمعی و تاب‌آوری شهری تبدیل کند.

استناد: ندافان، مسعود؛ ابطحی، سید مصطفی و درخشه، جلال (۱۴۰۵). سیاستگذاری حافظه‌محور در مکان ـ رخدادهای تروریستی (مورد مطالعه: میدان راه‌آهن تهران). *سیاستگذاری پیشرفت شهری*، ۳ (۴) ۵۷۳-۵۹۴.

DOI: http//doi.org/10.22034/judpm.2026.596206.1147

© نویسندگان
DOI: http//doi.org/10.22034/judpm.2026.596206.1147

* مقاله مستخرج از رساله با عنوان "راهبرد جمهوری اسلامی ایران در برابر گروه‌های تروریستی از منظر سیاست خاطره (مورد مطالعه: سازمان مجاهدین خلق ایران)"

۱. مقدمه

شهرها، فراتر از کالبدهای فیزیکی و نظام‌های کارکردی، بستر شکل‌گیری، تثبیت و بازآفرینی حافظهٔ جمعی جوامع انسانی به شمار می‌روند. فضاهای شهری، نه تنها صحنهٔ زیست روزمرهٔ شهروندان، بلکه گنجینه‌ای از خاطرات فردی و جمعی هستند که هویت مکانی و تعلق خاطر ساکنان را شکل می‌دهند. در میان گونه‌های مختلف خاطرات جمعی، رویدادهای تروماتیک و به‌ویژه رخدادهای تروریستی، به دلیل بار اجتماعی و عاطفی، لایه‌های هویتی مکان را به‌شدت متأثر می‌سازند و گاه آن را دچار گسست و اختلال می‌کنند. حافظهٔ جمعی درون یک گروه اجتماعی نوعی اشتراک ذهنی در پیوند گذشته به وجود می‌آورد و کمابیش خاص آن گروه است. این حافظه از خلال سازوکارهای ارجاع به گذشته و جهت‌گیری به سمت آینده، تصور وجود نوعی «منشأ مشترک» و نوعی «سرنوشت مشترک» را در گروه یادشده به وجود می‌آورد [۱]. وقایع جمعی که در ذهن جامعه باقی می‌ماند علاوه بر اتفاق‌ها، می‌تواند شامل مکان‌ها، فضاها و رخدادهای حسی مانند تصاویر، صداها، بوها و غیره باشد. حافظهٔ تاریخی یا جمعی یک جامعه را می‌توان مانند یک آلبوم عکس مشترک دانست که همهٔ مردم به آن دسترسی دارند، اما شکل این دسترسی و طریقهٔ بازنمایی آن رخدادها در ذهن هر کنشگر متفاوت است [۲]. به بیانی دیگر، هر کنشگر زمینهٔ ذهنی، سن، تحصیلات، جنس و... همچنین، نوع رابطه‌اش با آن رخداد و فضا برداشت خاص خود را دارد. هویت یک جامعه و حافظهٔ جمعی آن نه تنها از طریق مواردی نظیر ادبیات، آیین‌ها و مراسم‌های مذهبی، ملی و ورزشی تولید و بازتولید می‌شود؛ بلکه فضای شهری نیز از خلال مکان خاطره و فضاهای تجربه و عمل، زمینهٔ تقویت و تداوم هویت جمعی را فراهم می‌کند.

پدیدهٔ تروریسم یکی از تهدیدهای اصلی امنیتی حیات جوامع انسانی در جهان کنونی است که به‌شدت در حافظهٔ جمعی شهروندان نقش دارد. تروریسم علاوه بر ایجاد و احساس ناامنی عمومی در جامعه، اقتدار دولت را در افکار عمومی خدشه‌دار می‌سازد. دغدغهٔ شناخت همه‌جانبهٔ ابعاد آشکار و پنهان تهدید گروهک‌های تروریستی بر اهمیت پژوهش در حوزهٔ تروریسم می‌افزاید. با توجه به شرایط ویژه ایران از لحاظ موقعیت استراتژیک، مناسبات سیاسی و حملات تروریستی، تدوین برنامه‌های جامع تاب‌آوری مختص هر شهر از کشور بر اساس شرایط زمینه‌ای، ویژگی‌های کالبدی، زیرساختی و موقعیت کاربری‌های حساس بیش از پیش اهمیت دارد. همچنین، تسهیل فرایند سوگواری جمعی، بازسازی پیوندهای عاطفی گسسته‌شده و بازآفرینی هویت مکانی یکی از گره‌های تاریخی پایتخت محسوب می‌شود که اهمیت پژوهش در این زمینه را دوچندان می‌کند. در پژوهش حاضر، میدان راه‌آهن تهران به عنوان یکی از گره‌های مهم تاریخی و حمل‌ونقلی پایتخت که در دههٔ ۱۳۶۰ هجری شمسی شاهد رخداد تروریستی بود، مورد تمرکز قرار می‌گیرد. این رخداد، با وجود ابعاد انسانی و تأثیرات ماندگار روانی ـ اجتماعی، تا کنون هیچ‌گونه بازنمایی رسمی و ماندگاری در کالبد و نظام معنایی میدان نیافته است.

آنچه در حکمرانی شهری معاصر به‌ویژه در مواجهه با چنین مکان‌هایی مشاهده می‌شود، رویکردی عمدتاً امنیت‌پایه و مبتنی بر کنترل فیزیکی است که در آن، ظرفیت بازنمایی خاطرات جمعی در بستر فضاهای شهری برای التیام زخم‌های روانی ـ اجتماعی، بازآفرینی حافظهٔ شهری و ارتقای تاب‌آوری شهری مغفول می‌ماند. این رویکرد، اگرچه ممکن است در کوتاه‌مدت احساس امنیت ظاهری را افزایش دهد، اما از منظر جامعه‌شناختی و شهرسازی خاطره‌محور، پراکندگی و باقی ماندن خاطره در ذهن شهروندان به صورتی آشفته و مهارنشده می‌شود. مسئلهٔ اصلی آنجا برجسته می‌شود که میدان راه‌آهن، به جای آنکه به‌مثابه «مکان ـ خاطره‌ای» کارآمد، بستری برای یادآوری، تعامل و بازسازی معنایی فراهم آورد، به فضایی صرفاً کارکردی (نظارتی ـ انتظامی) تقلیل یافته که ظرفیت‌های هویتی و تاب‌آوری‌بخش خود را از دست داده است. بنابراین، پرسش محوری پژوهش این است که چگونه می‌توان میدان راه‌آهن تهران را از یک فضای صرفاً کارکردی به «مکان ـ خاطره‌ای» کارآمد تبدیل کرد؟ به بیانی، زمینه‌ساز ارتقای تاب‌آوری شهری و بازآفرینی هویت مکانی شود. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش کیفی از طریق مطالعهٔ اسنادی و مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با متخصصان، به بررسی ابعاد این مسئله می‌پردازد.

از بعد نظری، این پژوهش با بهره‌گیری از نظریهٔ حافظهٔ جمعی هالبواکس، شکاف میان حافظهٔ جمعی، حکمرانی شهری و سیاستگذاری خاطره در رخدادهای تروریستی را بررسی می‌کند. از نظر اجتماعی و کاربردی نیز با تمرکز بر میدان راه‌آهن تهران، ظرفیت آن را برای حفظ حافظهٔ تاریخی، تقویت تاب‌آوری اجتماعی و پاسخ به نیازهای یادمانی بررسی می‌کند و راهکارهایی در

سطوح کالبدی، کارکردی و نهادی ارائه می‌دهد. نوآوری پژوهش نیز در کاربست نظریهٔ هالبواکس، رویکرد میان‌رشته‌ای و انتخاب موردپژوهی کمترمطالعه‌شده است.

۲. مرور ادبیات و چارچوب نظری پژوهش

۲–۱. سیاست خاطره

آنچه فرد یا جمع بنا به ضرورت در یک وضعیت سیاسی خاص در قالب زبان یا سایر دستگاه‌های نشانه‌شناختی از رخدادهای گذشته به یاد می‌آورند تا جایگاه خود را در نظم سیاسی موجود، بهبود و یا تحکیم بخشند را سیاست خاطره گویند [۳]. سیاست خاطره به مجموعه رویکردها و تدابیر سیاسی، فرهنگی و اجتماعی گفته می‌شود که به منظور مدیریت روایت‌های تاریخی، جمعی و ملی در ارتباط با تجربیات گذشتهٔ یک کشور یا جامعه به‌ویژه در زمینهٔ تهدیدها و چالش‌های امنیتی، طراحی و اجرا می‌شود. موضوع تروریسم به عنوان یکی از چالش‌های عمدهٔ امنیتی و سیاسی در سطح جهانی، همواره مورد توجه کشورها و سازمان‌های بین‌المللی قرار داشته است. بدون قرائت جدید رخدادهای تاریخی و تصحیح اقدامات کنونی بر پایهٔ تجربیات قبلی نمی‌توان به یک صلح و امنیت جهانی دست یافت. ترسیم روندها و ثبت دقیق رخدادها در دنیای معاصر، علاوه بر اینکه مؤلفه‌ای مهم در شکل‌دهی به حافظهٔ عمومی به شمار می‌آید، می‌تواند در تحولات اجتماعی نیز نقش‌آفرین باشد. در مقابل، اگر در ثبت این رخدادها، نقصانی صورت پذیرد، جامعه در معرض روایت‌های جایگزین قرار خواهد گرفت که لزوماً صادق نخواهند بود [۴]. در پی ایجاد هویتی مشترک، حاکمیت‌ها با بهره‌گیری از فضاهای جمعی و عنصرهای مادی به ایجاد یادبودها و سنت‌های یادبودی می‌پردازند. بنابراین، حفظ یادبودهای مربوط به افتخارات میهنی اهمیت توجه به گذشته را بیشتر کرد و در پی آن دولت ـ ملت‌های مدرن به گسترش سیاستگذاری‌های حافظه‌ای و بهره‌گیری از سمبل‌ها و یادواره‌ها همت گماشتند [۵]. فرض سیاست خاطره مبتنی بر اجتماعی بودن انسان است و از متغیر قدرتمند احساسات جمعی به عنوان ابزاری راهبردی در سیاست به جای رویکردهای سنتی کشورداری بهره گرفته می‌شود [۶].

۲–۲. حافظهٔ شهری و فرایند هویت‌یابی

فرایند ساخت حافظهٔ جمعی امری پویاست و همواره در معرضِ شدن، قرار دارد؛ لذا رصد کردن میزان اثربخشی پایگاه‌های کنونی حافظهٔ جمعی و جست‌وجوی راه‌های کارآمد برای تأثیرگذاری بیشتر هویتی آن‌ها از وظایف انکارناپذیر نهادهای سیاست حافظه به شمار می‌رود [۷]. در روند پا گرفتن هویت فردی یا جمعی، یک جنبهٔ مهم، وجود محدوده‌ای است که هویت در آن شکل می‌گیرد. این محدوده در واقع چارچوبی است که ورای آن با هویتی متفاوت یا متضاد برخورد می‌شود. ارتباط نزدیک هویت و فضای زیستی، سبب همبستگی عمیق‌تر کسانی می‌شود که در عرصهٔ مشترکی به سر می‌برند. این همبستگی، بیشتر ریشهٔ روانی دارد و عامل اصلی آن، هم‌شناسایی پیرامون محوری است که همانا تکرار شدن رفتارهای مشابه در زندگی روزمره است [۸]. نگاهی به شیوه‌های دیجیتالی، مصور، سخنگو و چندزبانی کردن موزه‌های ملی و دینی و بسته‌بندی‌های قابل انتقال آن‌ها در قالب لوح فشرده می‌تواند قدرت هویت‌سازی حافظهٔ جمعی را مضاعف سازد تا با این شیوه، چنانچه گیلیس نیز در اثر خود به آن اشاره داشته، حافظهٔ جمعی همان چیزی شود که مردم با آن‌ها فکر و زندگی می‌کنند [۹]. لذا اتخاذ هرگونه تدابیر و بسته‌های سیاستی در خصوص حافظهٔ جمعی نمی‌تواند نسبت به این واقعیت بی‌اعتنا باشد. جست‌وجوی رخدادهای عام و فراگیر خاطره‌انگیز و برجسته کردن آن فعالیتی ظریف و چندبعدی است که مشارکت همهٔ صاحب‌نظران و نهادهای مسئول برای شناسایی و اجرای آن را می‌طلبد. گذشته از آن و نظر به نقش‌آفرینی نهادهای گوناگون دولتی و غیردولتی در فرایند بازآفرینی حافظه، تشکیل نهاد سیاستگذار و هماهنگ‌کننده بین آن‌ها از دیگر نیازهای سیاستگذارانه به شمار می‌رود.

۲–۳. خاطره‌انگیزی، مکان و فضاهای شهری

ماهیت اجتماعی خاطره، پیوندی ناگسستنی با فضاهای عمومی شهر آشکار می‌سازد. خاطرات در بستر زیست‌جمعی شکل می‌گیرند؛ از این‌رو، بستر شکل‌گیری آن‌ها باید محل تعاملات اجتماعی، یعنی خودِ شهر، باشد. ادراک محیط‌های شهری، فرایندی ذهنی است. انسان با دریافت پیام‌های حسی از پیرامون خود، تصویری ذهنی از آن می‌سازد که همان خاطرات محیطی اوست.

اگرچه خاطره، مفهومی انتزاعی و درونی به شمار می‌رود، اما وقوع آن نیازمند بستری کالبدی و عینی است؛ بستری که فراتر از موقعیت صرف یا خاستگاه مکانی، همچون ظرفی برای رویدادها، به ذهن انسان در ثبت و ماندگاری خاطرات یاری می‌رساند. یک خاطره، اغلب با وضوحی شگفت‌انگیز ما را به مکان مشخصی ارجاع می‌دهد. انسان‌ها گاه با حضور در فضایی که دیگران نیز در آن حضور دارند، به تجربه‌هایی دست می‌یابند که آنان را با تمام کسانی که در گذشته یا آینده چنین فرایندی را از سر می‌گذرانند، پیوند می‌دهد. این بخش‌های پیونددهنده به فضاهای عمومی، ثبات و تداوم می‌بخشند. در همین فضاهاست که مردم به تجربه‌های مشترک دست می‌یابند و این تجربه‌های مشترک، چیزی جز خاطرات جمعی نیستند [۱۰].

۲-۴. پدیدهٔ ترور و تروریسم

از پدیدهٔ ترور که در لغت به معنای ترس و وحشت است، تعاریف متعددی شده است؛ داریوش آشوری، در *دانشنامهٔ سیاسی* در تعریف ترور چنین می‌گوید: «ترور، در لغت، در زبان فرانسه، به معنای هراس و هراس‌افکنی است و در سیاست به کارهای خشونت‌آمیز و غیرقانونی حکومت‌ها برای سرکوبی مخالفان خود و ترساندن آن‌ها ترور می‌گویند و نیز کردار گروه‌های مبارزی که برای رسیدن به هدف‌های سیاسی خود، دست به کارهای خشونت‌آمیز و هراس‌انگیز می‌زنند، ترور نامیده می‌شود. همچنین، ترور به معنای کشتار سیاسی نیز به کار می‌رود». *فرهنگ جامع سیاسی* نیز بیان می‌کند: «ترور، به معنای ترس و وحشت است و در اصطلاح عام، بیشتر به قتل‌های سیاسی گفته می‌شود که البته معنای واقعی این واژه نیست». همچنین، آلن بیرو در *فرهنگ علوم اجتماعی*، «ترور را به معنای حالت و یا احساس ترس دسته‌جمعی می‌داند که خشونت و کشتار بی‌حساب موجد آن است». *فرهنگ علوم سیاسی* نیز این تعریف را از ترور ارائه می‌دهد: «ترور به معنای وحشت و ترس زیاد است. همچنین، در معنی حزب یا جنبشی که باعث حالت ترور شود به کار رفته است. به‌اصطلاح به حالت وحشت فوق‌العاده‌ای اطلاق می‌شود که ناشی از دست زدن به خشونت و قتل و خونریزی از سوی یک گروه، حزب و یا دولت به منظور نیل به هدف‌های سیاسی، کسب و یا حفظ قدرت است» [۱۱].

پدیدهٔ تروریسم یکی از تهدیدهای اصلی امنیتی حیات جوامع انسانی در جهان کنونی است. تروریسم علاوه بر ایجاد و احساس ناامنی عمومی در جامعه، اقتدار دولت را در افکار عمومی خدشه‌دار می‌سازد. پدیدهٔ تروریسم از سنخ تهدید سخت است. در تهدید سخت ماهیت تهدید ناظر بر مقولات عینی و روش کاربست آن متضمن خشونت است [۱۲]. اصلی‌ترین بازدارنده و مقابله‌کنندهٔ تهدید سخت دولت است. تهدیدهای تروریستی پایگاه مادی، مظاهر نهادی و ایدهٔ دولت را هدف قرار می‌دهند؛ بنابراین دولت مسئولیت کنترل تبعات و تأثیرات مخرب امنیتی، سیاسی و اجتماعی تروریسم را به عهده دارد و باید بکوشد تا تخریب‌های ناشی از تروریسم به حداقل برسد و در رابطه با رخدادهای تروریستی دارای مدیریت خاص و هدفمند باشد [۱۳]. حملات تروریستی، پدیده‌ای پیچیده و چندوجهی است که به پاسخ‌های همه‌جانبه و فراتر از اقدامات امنیتی صرف نیاز دارد. این امر، مستلزم درک عمیق از عوامل مؤثر بر تاب‌آوری شهری و اتخاذ راهبردهایی است که به تقویت این عوامل کمک می‌کنند. یک شهر تاب‌آور، می‌تواند با اتخاذ رویکردهای استراتژیک و جامع، آسیب‌پذیری خود را در برابر حملات تروریستی کاهش دهد و توانایی بازیابی سریع‌تر از این حملات را افزایش دهد [۱۴].

تروریسم در ایران طی سال‌های اخیر روند رو به رشدی را تجربه کرده، به طوری که ۱۶۳ مورد حملهٔ تروریستی در سال ۲۰۲۴ ثبت شده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد از مهم‌ترین تغییرات در روند حملات تروریستی، تمرکز بر غیرنظامیان در مکان‌های تجمعات انبوه شهری به عنوان یک هدف مکرر است [۱۵]. همچنان که بازارهای شهری، سالن‌های اجتماعات، ایستگاه‌های قطار، فرودگاه‌ها و اماکن مذهبی محل وقوع حملات تروریستی اخیر در شهرهای جهان بوده است. با توجه به شرایط ویژهٔ ایران از لحاظ موقعیت استراتژیک، مناسبات سیاسی و ضرورت تدوین برنامه‌های جامع تاب‌آوری مختص هر شهر از کشور بر اساس شرایط زمینه‌ای، ویژگی‌های کالبدی، زیرساختی و موقعیت کاربری‌های حساس بیش از پیش مورد اهمیت است.

۲-۵. سازمان مجاهدین خلق ایران (منافقین)

«سازمان مجاهدین خلق ایران» با نام اختصاری «سازمان مجاهدین» و در افکار عمومی جامعهٔ ایرانی مشهور به «منافقین» در سال ۱۳۴۴ با هدف براندازی رژیم پهلوی فعالیت خود را آغاز کرد. خاستگاه اولیه آن، حزب نهضت آزادی ایران بود [۱۶]. محمد حنیف‌نژاد، سعید محسن، عبدالرضا نیک‌بین رودسری (معروف به عبدی) و اصغر بدیع‌زادگان از سال ۱۳۴۵ وارد رهبری سازمان شدند و تا سال ۱۳۴۷ در کنار سه نفر دیگر کادر رهبری را تشکیل دادند. سازمان مجاهدین خلق یکی از سازمان‌های چریکی ـ سیاسی دوران پهلوی بود که با رویکردی مذهبی و قرائتی متفاوت از اسلام رایج و سنتی به مبارزه با رژیم پرداخت. آنان با طرد هرگونه مبارزهٔ مسالمت‌آمیز با اتخاذ روش مسلحانه راهی دیگر برگزیدند؛ اما در پی ضربهٔ سال ۱۳۵۰ کادر رهبری بر آن شد تا به تحلیل شکست سازمان بپردازد. در این راستا بخشی از آنان مذهب را عامل شکست دانستند و مارکسیسم را به عنوان ایدئولوژی رسمی سازمان پذیرفتند که این اقدام سازمان را به دو بخش مذهبی و مارکسیستی تبدیل کرد [۱۷]. فعالیت تشکیلاتی سازمان منافقین از ۲۲ بهمن ۱۳۵۷ آغاز شد و در میان گروه‌های تروریستی فعال در کشور دارای اقدامات تروریستی بیشتری است. در دههٔ ۱۳۶۰ سازمان منافقین (سازمان مجاهدین خلق ایران) فعالیت تشکیلاتی فراگیر داشت و از تمام مناطق کشور جذب نیرو کرده است. این گروه تروریستی ۲۳ هزار نفر از ایرانیان را به شهادت رساند و اقدامات تروریستی آنان علیه منافع شهروندان ایرانی همچنان ادامه دارد.

۲-۶. تروریسم، حکمرانی و تاب‌آوری شهری

مفهوم تاب‌آوری به عاملی کلیدی در واکنش‌های نهادی به اختلالات ناشی از مخاطرات تروریستی و سایر شوک‌های بالقوه تبدیل شده است. ظرفیت‌سازی تاب‌آورانه در کلان‌شهرها طی دهه‌های اخیر به اولویت راهبردی تبدیل شده و سنجه‌های تاب‌آوری به مقابلهٔ آسیب‌پذیری‌هایی می‌پردازند که می‌توانند بحران‌ها را تشدید و سازوکارهای سازگاری را تضعیف کنند. در واکنش به هراس ناشی از تروریسم، کشورها شاهد تحولات نهادی حکمرانی از جمله افزایش بودجه‌های اضطراری دولتی و اولویت‌دهی به تهدیدهای تروریستی در برنامه‌های ارتقای تاب‌آوری بوده‌اند. بررسی مطالعات نشان می‌دهند اجرای تاب‌آوری شهری توسط مقامات شهری اغلب به تحولات چشمگیر منجر نمی‌شود. تاب‌آوری شهری زمانی به بهترین شکل محقق می‌شود که شبکه‌ای مشارکتی متشکل از: سازمان‌های مدنی، نهادهای دولتی و افراد مختلف در چارچوب یک راهبرد مشترک و برای دستیابی به اهداف جمعی همکاری کنند. این مفهوم باید به طور کامل در فرایندهای سیاستگذاری و تصمیم‌گیری ادغام شود. همچنین، پژوهش‌های انجام‌شده دربارهٔ حوادث تروریستی شهری در سراسر جهان می‌توانند به توسعهٔ شهرهای تاب‌آور کمک کنند [۱۸].

۲-۷. نظریهٔ حافظهٔ جمعی موریس هالبواکس

پژوهش بر اساس نظریهٔ حافظهٔ جمعی موریس هالبواکس شکل گرفته است؛ هالبواکس در کتاب *جامعه‌شناسی حافظهٔ جمعی* استدلال می‌کند که حافظه، پدیده‌ای صرفاً فردی و روان‌شناختی نیست، بلکه ماهیتی اجتماعی دارد و بر نقش چارچوب‌های مکانی و اجتماعی در شکل‌گیری، تثبیت و بازآفرینی خاطرات تأکید دارد. از این منظر، مکان‌های شهری نه فقط بستر فیزیکی رویدادها، بلکه چارچوب‌های فضایی حافظهٔ جمعی محسوب می‌شوند که یا خاطره را حفظ و تقویت می‌کنند یا با سرکوب نشانه‌ها، آن را به سوی فراموشی سوق می‌دهند [۱۹]. در ادامه، مفاهیم بنیادین این نظریه شرح مختصری داده شده است.

الف) گذشته به‌مثابه برساخت اجتماعی در زمان حال: هالبواکس معتقد است: «گذشته نه یک واقعیت ثابت و عینی، بلکه یک برساخت اجتماعی است که عمدتاً، اگر نگوییم کاملاً، توسط دغدغه‌ها و پرسش‌های زمان حال شکل می‌گیرد». و باورها، ارزش‌ها و آرمان‌های هر دوره تفسیرها و برداشت‌های متفاوتی را از گذشته پدید می‌آورد [۱۹]؛ به این معناست که بازطراحی هویتی میدان راه‌آهن، نه بازگشت به عینیت گذشته، بلکه بازآفرینی معنایی متناسب با نیازهای امروزین شهروندان برای التیام زخم جمعی و ارتقای تاب‌آوری است.

ب) نقش آیین‌ها، مراسم و زبان در تثبیت حافظه: «حافظهٔ تاریخی به شیوه‌ای غیرمستقیم از طریق خواندن، شنیدن یا مشارکت در مراسم بزرگداشت و جشن‌ها برانگیخته می‌شود و خلأ ظاهری بین دوره‌های جوشش و زندگی روزمره در واقع با فضای جمعی پر شده و از طریق مناسک و کنش‌های آیینی این شکاف تغذیه می‌شود» [۱۹]. پژوهش حاضر با پیشنهاد برپایی آیین‌های سالانه و برنامه‌های فرهنگی ـ یادبود در میدان راه‌آهن، دقیقاً به دنبال فعال‌سازی این سازوکارهای زبانی و آیینی برای احیای حافظهٔ جمعی است.

ج) پیوند خاطره و مکان (بومی‌سازی خاطرات): هالبواکس در بخش «بومی‌سازی خاطرات» نشان می‌دهد خاطرات واقعی در این مکان‌ها به وقوع پیوسته است و بومی‌سازی‌های مختلف در یک مکان از یکدیگر پشتیبانی می‌کنند. این مؤلفه‌ها به‌وضوح نشان می‌دهند میدان راه‌آهن به عنوان مکان وقوع رخداد، ظرفیت ذاتی برای تبدیل شدن به کانون یادآوری جمعی دارد، مشروط به آنکه سیاستگذاری شهری، بومی‌سازی خاطره را در دستور کار قرار دهد. هالبواکس یادآور می‌شود: «خاطرات می‌توانند در ناخودآگاه باقی بمانند و با محرک‌های مناسب دوباره به سطح آگاهی بازگردند» و «گاهی اوقات رویدادهای غیرمنتظره یا تحولات شخصی می‌توانند باعث شوند که خاطراتی که به نظر می‌رسید برای همیشه فراموش شده‌اند، دوباره به ذهن بازگردند». همچنین برای حفظ خاطرات، لازم است آن‌ها را به نحوی با زندگی روزمره درآمیخت؛ این کار می‌تواند از طریق روایت داستان‌ها، برگزاری مراسم یادبود، حفظ اسناد تاریخی یا استفاده از ابزارهای دیجیتال انجام شود [۱۹]. پژوهش حاضر با ارائهٔ راهکارهای کالبدی، کارکردی و نهادی، دقیقاً به دنبال ایجاد محرک‌های فضایی و آیینی برای احیای خاطرهٔ میدان راه‌آهن است. بر اساس این مبانی، چهار سازوکار اصلی برای تحلیل نقش حافظهٔ جمعی در بازطراحی فضای شهری قابل استخراج است:

- ✓ **شکل‌گیری؛** حافظه از طریق تجربیات مشترک در فضا و تعاملات اجتماعی پدید می‌آید.
- ✓ **واسطه‌گری؛** فضا و عناصر مادی آن، حامل و انتقال‌دهندهٔ حافظه طی زمان هستند.
- ✓ **تکرار؛** آیین‌ها، مناسک و کاربرد روزمرهٔ فضا، حافظه را زنده نگه می‌دارند.
- ✓ **بازتعامل؛** حافظه در بستر تحولات اجتماعی و گروه‌های جدید، بازتفسیر و بازتعریف می‌شود.

۳. بررسی پیشینهٔ پژوهش

دهقانی فیروزآبادی و فاضلی (۱۴۰۲) [۶] در مقالهٔ «بازنمایی یادمان تسخیر سفارت در سیاست خاطرهٔ ایران در برابر آمریکا» در پاسخ به این پرسش که رویکرد خاطراتی جمهوری اسلامی ایران در قبال آمریکا در مورد ۱۳ آبان چیست؟ نشان داده‌اند رویکرد خاطراتی ایران در این بازه عبارت است از: سیاست یادآوری خاطرهٔ ۱۳ آبان از طریق رویه‌های خاطراتی با محتوای روایی نفرت و پیروزی هم‌زمان و بازتولید مستمر آن به منظور مشروعیت و انگیزه‌بخشی به سیاست خارجی.

صادقی جقه (۱۴۰۱) [۴] در پژوهشی با عنوان «سیاست حافظه، خاطرهٔ جمعی و امنیت ملی» ضمن مرور اجمالی ادبیات نظری و تجربی موجود دربارهٔ سرمایه فرهنگی و سیاست حافظه و اهمیت آن برای امنیت ملی، برخی از روندهای آسیب‌زا در حوزهٔ خاطرات و روایات دفاع مقدس را به صورت موردی بررسی کرده و راهبردهایی برای سیاستگذاری مطلوب‌تر ارائه کرده است.

نادری و همکاران (۱۳۹۸) [۲۰] در مقالهٔ خود تحت عنوان «حافظهٔ جمعی و تأثیر آن بر شکل‌گیری هویت شهری» با استفاده از روش کیفی (تحلیل تماتیک) نشان داده‌اند محله‌ای قدیمی با حفظ ساختار خود توانسته توسط خاطرات جمعی هویت خود را حفظ کند. این در حالی است که محله‌ای مدرن به دلیل عدم برقراری ارتباطات اجتماعی و همسایگی از خاطرات جمعی کمتر و هویت مستقل ضعیفی بهره‌مند است.

بهشتی اصل و همکاران (۱۳۹۸) [۲۱] در مقالهٔ «واکاوی مفهوم خاطره‌انگیزی در تداوم دلبستگی مکانی در بازار تاریخی تبریز» با رویکرد پدیدارشناختی و با کاربست روش موردپژوهی، به ارائهٔ مفاهیمی همچون حس تعلق، هویت، مکان و خاطره پرداخته و نقش آن‌ها را بر کیفیت ادراک شهروندان از فضای شهری، در چهارچوب نظام معماری ایرانی تبیین کرده‌اند. نتایج پژوهش یادشده نشان می‌دهد ویژگی ناملموس و هویت نهفتهٔ میراث معماری بازار تاریخی تبریز در ارتباط با بستر فرهنگی شهر،

با ایجاد تعلق خاطر و تجسد آن در یک رشتهٔ خاطره‌ای، مبدل به الگوی ذهنی در بازشناخت مکان و خوانایی محیط شده و موجد حس دلبستگی مخاطب با محیط آن، شده است.

فرزبد و همکاران (۱۳۹۷) [۲۲] در پژوهش «حافظهٔ جمعی و هویت ایرانی» نشان داده‌اند منبع معنایی هویت ملی را حافظهٔ جمعی تشکیل می‌دهد. در پژوهش یادشده روایت نمادها، اسطوره‌ها و خاطرات جمعی به عنوان میراث نمادین مردم مناطق مختلف ایران در ساخت هویت ملی مدرن ایرانی بازپیکربندی می‌شوند.

بهرامی و همکاران (۱۳۹۶) [۱] در مطالعه‌ای نشان دادند مکان‌های تاریخی شهر اصفهان از قبیل مجموعهٔ نقش جهان، سی و سه پل و پل خواجو با اختلاف زیاد به عنوان سه مکان ـ خاطرهٔ اصلی شهروندان بودند که افراد در آن‌ها تجربه و خاطره‌ای از گذشته دارند. نکتهٔ درخور توجه اینکه نتایج مرتبط با این مکان‌ها برای گروه‌های مختلف سنی پایداری نشان می‌دهد و تقریباً همهٔ گروه‌های سنی مکان ـ خاطرهٔ اول آن‌ها در اصفهان مکان‌های تاریخی است. این پیوستگی میان نسل‌های مختلف حکایت از نقش مکان‌خاطره و فضای شهری در بازتولید هویت جمعی دارد.

نسیم حسنی میان‌رودی و همکاران (۱۳۹۶) [۲۳] در مقالهٔ «واکاوی مفهوم خاطرهٔ جمعی و بازیابی آن در فضاهای شهری با رویکرد نشانه‌شناسی (مطالعهٔ موردی: میدان حسن آباد)» کاربردی برای شکل دادن به عرصه‌ای که برای شهروندان خاطره‌انگیز باشد، با توجه به مطالعات انجام‌گرفته در زمینهٔ مفهوم خاطرهٔ جمعی و رویکردهای نظری آن و همچنین مفهوم نشانه‌شناسی، سنجش کیفیت محیط از منظر مخاطبین و سازندگان فضا به عنوان رویکرد انتخابی در چارچوب مدل مفهومی در زمینهٔ سنجش حس خاطرهٔ جمعی محدودهٔ مورد مطالعه مد نظر قرار گرفته است.

کارچر و همکاران (۲۰۲۴) [۲۴] در پژوهشی به یادآوری ترور شهری در اروپا از منظر دیدگاه‌های میان‌رشته‌ای در مورد یادبودسازی، روایت‌ها و سیاست‌های حافظه پرداختند. مطالعهٔ یادشده با در نظر گرفتن بمب‌گذاری‌های سال ۲۰۰۴ در ایستگاه آتوچای مادرید به عنوان مطالعهٔ موردی، به معرفی و بررسی مضامین اصلی اثر بعدی می‌پردازد. به این‌ترتیب، این مقدمه، زمینه‌سازی اولیه‌ای از بحث پیرامون خشونت سیاسی در اروپا ـ از جمله خشونت دولتی، جنایت‌های جمعی، خشونت معرفتی و حملات شهری ـ ارائه می‌دهد و پیشنهاد می‌کند که روش‌هایی که ما چنین خشونتی را به یاد می‌آوریم، نه تنها مسئله‌ای مربوط به گذشتهٔ اروپا، بلکه مسئله‌ای مربوط به بازتصور آینده‌های بالقوهٔ آن نیز هست. همچنین، نشان می‌دهد آثار هنری را می‌توان به عنوان ابزاری جدید درک کرد که از طریق آن می‌توان ترور و خشونت را در سراسر اروپا به خاطر سپرد، تصور کرد و گرامی داشت.

کارچر و همکاران (۲۰۲۴) [۲۵] در مطالعهٔ «تروریسم شهری در اروپای معاصر با دسترسی آزاد»، شیوه‌های جمعی یادآوری، تصور و پیش‌بینی در رابطه با اقدامات اخیر تروریسم شهری در اروپا را روشن می‌کند. این مطالعه با تجزیه‌وتحلیل طیف وسیعی از واکنش‌های شخصی و جمعی به تروریسم شهری در اروپای معاصر، نشان می‌دهد مباحث جاری در مورد این موضوع توسط خاطرات متعدد و متقاطع خشونت سیاسی در گذشته شکل گرفته است. علاوه بر این، علی‌رغم اعلامیه‌های عمومی وحدت و همبستگی، خاطرات جمعی از ترور شهری در اروپای معاصر به‌هیچ‌وجه اجماعی نیستند ـ حافظه می‌تواند هم کاتالیزور و هم مانعی برای تغییر اجتماعی و سیاسی باشد.

اورین و همکاران (۲۰۲۴) [۲۶] به بررسی خاطرات جمعی و نقش‌های اجتماعی: مورد حملات تروریستی پاریس در ۱۳ نوامبر ۲۰۱۵ پرداختند. مقالهٔ یادشده چندین مسیر جالب برای تحلیل‌های آینده، عمدتاً یک دیدگاه طولی برای مطالعهٔ خاطرات لحظه‌ای و مسئلهٔ جنسیت برای تنظیم دقیق تحلیل نقش‌های اجتماعی، باز می‌کند.

هاس و همکاران (۲۰۲۵) [۲۷] به مطالعهٔ تورهای پیاده‌روی به عنوان کنشگری حافظهٔ فرافرهنگی: ارجاع به خاطرات تروما و مهاجرت برای تعریف مجدد تعلق شهری پرداختند. مقالهٔ یادشده تورهای پیاده‌روی در برلین که توسط پناهندگان سوری هدایت می‌شوند و از یادبودهای تاریخ آسیب‌زای محلی برای شهادت به آسیب‌های فعلی پناهندگان استفاده می‌کنند را بررسی می‌کند و پیشبرد چرخش فرافرهنگی در مطالعات حافظه با توجه بیشتر به مادیت و عملکرد حافظهٔ فرافرهنگی و افزایش تحقیقات در مورد عاملیت پناهجویان با نشان دادن چگونگی تأثیر و گسترش حافظهٔ عمومی از زمینه‌های ملی و شهری مورد مناقشه را پیشنهاد می‌دهد.

مدی (۲۰۲۳) [۲۸] در مطالعه‌ای به بررسی نسخهٔ خطی خشونت بیروت و تحولات شهری، فضاهای یادمانی و رویه‌های اجتماعی ـ زمانی در جنگ پرداخته است. در مطالعهٔ یادشده جنگ پانزده‌ساله، نشانه‌های خشونت ملموس و ناملموس شناسایی شده و این نشانه‌ها در مقیاس‌های مختلفی از جمله بیروت بزرگ، بیروت اداری و همچنین، مناطق، بخش‌ها، محله‌ها، خیابان‌ها و ساختمان‌های آن آشکار شدند. زخم‌های خشونت از طریق حافظهٔ جمعی و پساحافظه دوباره ظاهر می‌شوند، که بر زندگی روزمرهٔ ساکنان هنگام پیمایش در شهر و انتخاب مکان و نحوهٔ حرکت تأثیر می‌گذارند. این مطالعه تلاشی است برای پیوند دادن مکانی ـ زمانی نشانگرهای خشونت، به منظور بررسی نقش آن‌ها در تاریخ و همچنین حال بیروت. این مطالعه از نقشه‌برداری زمانی وقایع، مکان‌ها و روایت‌های خشونت استفاده می‌کند. نشانگرهای خشونت به انعکاس پویایی‌های شهری از جمله جابه‌جایی جمعیت، تخریب و گسترش؛ خاطرات و یادبودها منجر می‌شوند.

پردکووا (۲۰۲۲) [۲۹] در مطالعه‌ای با عنوان «حافظه به عنوان آسیب‌پذیری: بازسازی مکان‌های خشونت و سیاست فراموشی پیروزمندانه در جنگ کنیا علیه تروریسم» با استفاده از مطالعهٔ موردی حمله به مرکز خرید وست‌گیت در کنیا در سال ۲۰۱۳ و بازگشت بعدی مکان به کاربری قبلی، به شیوه‌های گسترده‌تر پاک کردن خشونت از فضای عمومی به عنوان شکلی منحصربه‌فرد از پیوند حافظه ـ امنیت می‌پردازد. این مقاله، فراموشی و اثرات آن را از طریق شیوه‌های مادی و اجتماعی اصلاح ـ نوسازی، استحکامات، تعطیلی و بازگشایی و تجربیات بازماندگان و غیر بازماندگان در بازسازی این فضاها بررسی می‌کند. روش‌هایی که خشونت از فضا و گفتار حذف می‌شود و روش‌هایی که افراد مختلف با فقدان آن مواجه می‌شوند، روایتی غنی از حافظه و پیوندهای آن با دستور کارهای امنیتی ایجاد می‌کند.

ایلوم (۲۰۲۳) [۳۰] طی پژوهشی نشان می‌دهد چگونه تأثیرات مرتبط با رویدادهای تاریخی، مانند حملات تروریستی، فقط در مکان‌ها یا شهرهای دقیقی که در آن‌ها رخ داده‌اند، باقی نمی‌مانند، بلکه تأثیرات می‌توانند از طریق رسانه‌ها به سناریوهایی که از نظر جغرافیایی دور هستند، اما از نظر زیبایی‌شناسی با رویدادهای تاریخی طنین‌انداز هستند، سفر کنند و در آن‌ها شعله‌ور شوند. بنابراین، این مقاله درکی از ابعاد زمانی و مکانی رویداد تروریستی ارائه می‌دهد و رابطهٔ بین تأثیراتی که تجربه می‌کنیم، محیطی که در آن زندگی می‌کنیم و داستان‌هایی که از طریق رسانه‌ها در معرض آن‌ها قرار می‌گیریم را مفهوم‌سازی می‌کند.

نتایج مرور مطالعات پیشین تا جایی که از دید محققان گذشت و شکاف تحقیقاتی به شرح زیر است:

۱. تمرکز بر بازآفرینی حافظهٔ جمعی مکان‌های درگیر با رخدادهای تروریستی؛ پژوهش‌های پیشین عمدتاً بر حافظهٔ جمعی در فضاهای تاریخی هویتیِ مثبت (مانند بازار تاریخی تبریز، میدان نقش‌جهان، محله‌های قدیمی) یا سیاست خاطره در رویدادهای سیاسی (مانند تسخیر سفارت آمریکا یا دفاع مقدس) متمرکز بوده‌اند. اما پژوهش حاضر به طور خاص به بازطراحی هویتی مکانی می‌پردازد که با یک رخداد تروریستی (تروماتیک) درگیر بوده و این وجه، آن را از پژوهش‌های پیشین متمایز می‌سازد.

۲. کاربست نظریهٔ حافظهٔ جمعی هالبواکس در بستر رخداد تروریستی؛ اگرچه برخی پژوهش‌ها از نظریهٔ حافظهٔ جمعی استفاده کرده‌اند، اما کاربست نظام‌مند نظریهٔ هالبواکس با تأکید بر «چارچوب‌های مکانی»، «بومی‌سازی خاطرات» و «نقش آیین‌ها و زبان» برای بازطراحی فضایی که صحنهٔ ترور بوده، در پژوهش‌های داخلی بی‌نظیر است. سایر پژوهش‌ها یا فاقد چارچوب نظری مشخص بوده‌اند یا به مفاهیم کلی‌تری مانند هویت شهری بسنده کرده‌اند.

۳. انتخاب موردپژوهشی مغفول‌مانده؛ میدان راه‌آهن تهران با وجود اهمیت تاریخی، موقعیت مرکزی و وقوع انفجار مرگبار در دههٔ ۱۳۶۰، تا کنون هیچ‌گونه مطالعه‌ای با هدف بازطراحی هویتی خاطره‌محور نداشته است. پژوهش‌های پیشین در این محدوده، فقط بر جنبه‌های کارکردی ـ ترافیکی یا حفاظت از بناهای دورهٔ پهلوی متمرکز بوده‌اند و به رخداد تروریستی و حافظهٔ جمعی آن توجهی نکرده‌اند.

بنابراین، پژوهش حاضر می‌تواند شکاف نظری ـ کاربردی موجود در پیوند میان «حکمرانی شهری» و «بازآفرینی حافظهٔ مکان‌های خاطرهٔ تروماتیک» را پر کند.

۴. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف، کاربردی ـ توسعه‌ای و از نظر ماهیت و رویکرد، کیفی است که با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون الگوی براون و کلارک (۲۰۰۶) انجام شده است. با توجه به ماهیت مسئله (بررسی لایه‌های معنایی، ادراکی و خاطره‌ای فضا) و همچنین هدف پژوهش (ارائهٔ چارچوبی برای سیاستگذاری حافظهٔ شهری در مکان رخدادهای تروریستی)، رویکرد کیفی به دلیل توانایی در کشف معانی عمیق و تحلیل زمینه‌های اجتماعی ـ فرهنگی فضا، انتخاب شده است. داده‌های پژوهش از طریق دو روش مکمل گردآوری می‌شوند:

الف) مطالعهٔ اسنادی

ـ بررسی گزارش‌های تاریخی، اخبار، اسناد آرشیوی و منابع مکتوب مرتبط با انفجار دههٔ ۱۳۶۰ شمسی در میدان راه‌آهن
ـ مطالعهٔ متون نظری مرتبط با حافظهٔ جمعی، مکان ـ خاطره و حکمرانی شهری

ب) مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته

جامعهٔ مورد مطالعه شامل کارشناسان و متخصصان (شهرسازان، معماران، جامعه‌شناسان و مدیران شهری) برای دریافت دیدگاه‌های تخصصی دربارهٔ امکان‌پذیری و چالش‌های بازطراحی انتخاب شدند و نمونه‌گیری به روش هدفمند و با راهبرد «گلوله برفی» انجام شد. در این روش، ابتدا ۵ خبرهٔ کلیدی شناسایی و مصاحبه شدند و سپس از آنان خواسته شد سایر متخصصان مطلع و مسلط به موضوع را معرفی کنند. این فرایند تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافت؛ حجم نمونه و اشباع نظری مصاحبه‌ها تا جایی پیش رفت که داده‌های جدید تغییر قابل توجهی در مضامین ازپیش‌استخراج‌شده ایجاد نکردند. این وضعیت پس از ۱۵ مصاحبه حاصل شد. برای تأیید اشباع، دو مصاحبهٔ اضافی انجام شد که هیچ مضمون جدیدی به شبکهٔ مضامین نیفزود. به این‌ترتیب، حجم نمونه از نظر روش‌شناختی کفایت دارد. سؤالات مصاحبه حول محورهای زیر طراحی می‌شوند:

- ادراک و احساس مخاطب از فضای میدان امروز
- آگاهی یا عدم آگاهی از رخداد تروریستی و نحوهٔ مواجهه با آن
- نیازها و انتظارات از فضا برای یادآوری و بازنمایی خاطره
- پیشنهادها برای عناصر، نشانه‌ها و آیین‌های یادمان

داده‌های گردآوری‌شده با استفاده از سه تکنیک تحلیلی پردازش شده‌اند:

الف) تحلیل کالبدی ـ نشانه‌شناختی: تحلیل نظام نشانه‌ها، نمادها و عناصر هویتی موجود در میدان و مقایسهٔ آن با الگوهای مکان ـ خاطره (بر اساس نظریهٔ هالبواکس و مطالعات مشابه) انجام شد.

ب) تحلیل مطالعهٔ اسناد و سیاست‌های مدیریت شهری: تحلیل متون اسناد، گزارش‌ها، طرح‌های توسعه و سیاست‌های مدیریت شهری مطالعهٔ متون نظری مرتبط با حافظهٔ جمعی، مکان ـ خاطره و حکمرانی شهری

ج) تحلیل مضمون و استخراج کدها: متن مصاحبه‌ها پیاده‌سازی، کدگذاری باز، محوری و گزینشی شد. مقوله‌های اصلی از دل داده‌ها استخراج و با مفاهیم نظری (حافظهٔ جمعی، مکان ـ خاطره، تاب‌آوری) مقایسه و تطبیق داده شد. مراحل سه‌گانه کدگذاری تحلیل انجام شد. مراحل تحلیل طبق الگوی شش مرحله‌ای براون و کلارک به ترتیب زیر طی شد:

۱. آشنایی با داده‌ها: خواندن چندبارهٔ متن مصاحبه‌ها
۲. کدگذاری اولیه (باز): استخراج کدهای اولیه از متن مصاحبه‌ها
۳. جست‌وجوی مضامین (محوری): دسته‌بندی کدهای اولیه به صورت مضمون فرعی
۴. مرور مضامین (انتخابی): ترکیب مضامین فرعی و ایجاد مضامین اصلی
۵. تعریف و نام‌گذاری مضامین: تعیین ابر مضامین نهایی
۶. نگارش گزارش: تدوین یافته‌ها همراه با شواهد متنی

مورد مطالعه: رخداد تروریستی میدان راه‌آهن تهران دههٔ ۱۳۶۰ شمسی

میدان راه‌آهن تهران در مرکز جغرافیایی پایتخت و در مجاورت خیابان‌های امام خمینی(ره)، وحدت اسلامی و شوش قرار دارد. این میدان، عمدتاً به عنوان یک گره حمل‌ونقلی فراشهری عمل می‌کند و کاربری‌های غالب آن عبارت‌اند از: ایستگاه مرکزی راه‌آهن، پایانه‌های اتوبوس‌رانی درون‌شهری و برون‌شهری، ایستگاه مترو، هتل‌ها و مراکز اقامتی و واحدهای تجاری و خدماتی پیرامون. وسعت میدان، حدود ۱/۲ هکتار برآورد می‌شود و عرصهٔ اصلی آن با سطوح آسفالت گسترده، جداگرهای ترافیکی و مبلمان شهریِ صرفاً کارکردی پوشیده شده است. ساختمان تاریخی ایستگاه راه‌آهن (ساخته‌شده در دورهٔ پهلوی اول) به عنوان یک اثر ملی ثبت‌شده، مهم‌ترین عنصر کالبدیِ هویت‌بخش در محدوده به شمار می‌رود، اما این یادمان هیچ‌گونه اشاره‌ای به رخداد تروریستی دههٔ ۱۳۶۰ ندارد. جریان‌های پیاده و سواره در میدان عمدتاً عبوری و گذرا هستند و توقف و ماندگاریِ شهروندان در فضای میدان بسیار محدود و عمدتاً معطوف به انتظار برای وسایل نقلیهٔ عمومی است.

طی دو سال اول پس از پیروزی انقلاب اسلامی، بیش از ۱۲۰ مورد انفجار در تأسیسات نفتی، راه‌آهن، ادارات و سازمان‌های دولتی و مراکز پررفت‌وآمد عمومی در شهرهای جنوب و متجاوز از ۱۰ مورد انفجار در تهران روی داد.

با شروع جنگ تحمیلی به دلیل تمرکز نیروها در جبهه‌های جنوب، از حجم بمب‌گذاری در این مناطق کاسته شد و انفجارها در مرکز افزایش یافت. فقط در سال ۱۳۶۰، حدود ۴۸ مورد بمب‌گذاری در تهران انجام شد. از شهریور ۱۳۶۴ تا شهریور ۱۳۶۵، نهادهای انتظامی ۳۰ مورد بمب‌گذاری را کشف کردند که در ۲۵ مورد آن عوامل بمب‌گذار همراه با مواد انفجاری دستگیر شدند. مواد منفجرهٔ کشف‌شده بیش از ۹۶۰ پوند بود. بمب‌گذاری عصر روز ۳ آذر ۱۳۶۰ هنگامی که تعداد زیادی از رزمندگان برای انتقال به جبهه‌های نبرد حق علیه باطل وارد ایستگاه راه‌آهن تهران می‌شدند، نمونه‌ای از اقدامات توسط این گروهک تروریستی بود. بر اثر انفجار ۲ بمب نزدیک درِ ورودی راه‌آهن تهران، ۳ تن شهید و ۱۸ تن مجروح شدند (*روزنامهٔ جمهوری اسلامی* و *روزنامه اطلاعات* ۴ آذر ۱۳۶۰). روز اول شهریور ۱۳۶۳ بر اثر انفجار بمب در میدان راه‌آهن تهران ۱۹ نفر شهید و ۳۵۸ نفر مجروح شدند. بمب داخل کیوسک تلفن عمومی و در یکی از مناطق پرتردد میدان راه‌آهن کار گذاشته شده بود (*روزنامه جمهوری اسلامی* ۳ شهریور ۱۳۶۳). بر اثر این انفجار که توسط عوامل سازمان منافقین (سازمان مجاهدین خلق ایران) صورت گرفت، ۲۰ باب مغازه از ۸۰ تا ۱۰۰ درصد آسیب دیدند و ده‌ها اتومبیل در حال تردد یا پارک‌شده در میدان، با خسارت جزئی و کلی مواجه شدند. با وجود ابعاد انسانی و تأثیرات ماندگار روانی ـ اجتماعی این رخداد تروریستی، تا کنون هیچ‌گونه بازنمایی رسمی و ماندگاری در کالبد و نظام معنایی میدان نیافته است. مشاهدات میدانی نشان می‌دهد در گسترهٔ میدان و عرصه‌های پیرامون آن، هیچ نشانهٔ صریح و ماندگاری (یادمان، تندیس، کتیبه یا هر عنصر کالبدی دیگر) که به این رویداد اشاره داشته باشد، وجود ندارد. این وضعیت با تأکید هالبواکس بر نقش «چارچوب فضایی» در تثبیت حافظهٔ جمعی در تناقض آشکار است، زیرا میدان به عنوان مکان وقوع رخداد، فاقد هرگونه «نشانهٔ مکانی» برای برانگیختن خاطره است. در نتیجه، حافظهٔ جمعی این رویداد دستخوش عدم بازنمایی رسمی و غفلت از نیاز جمعی به یادآوری، شده و به خاطره‌ای پراکنده، مبهم و در معرض شکاف نسلی تبدیل شده است. با این‌حال، این خاطره در ناخودآگاه جمعی خانواده‌های قربانیان و ساکنان، با بار عاطفی التیام‌نیافته‌ای همچنان زنده است و با ایجاد محرک‌های فضایی و آیینی مناسب، قابلیت احیا دارد. شکل ۱ تصاویری از انفجار بمب در میدان راه آهن تهران را در دههٔ ۱۳۶۰ شمسی نشان می‌دهد.

شکل ۱. تصاویری از انفجار بمب در میدان راه‌آهن تهران در سال ۱۳۶۳

منابع: *روزنامه جمهوری اسلامی* ۳ شهریور ۱۳۶۳، ش ۱۵۱۶، صص ۱ – ۸؛ *روزنامه اطلاعات*، ۳ شهریور ۱۳۶۳، ش ۱۷۳۸۲، ص ۱ – ۲، بازنشرشده در سایت رسمی خبرگزاری خبر آنلاین www.khabaronline.ir/x7XBk به تاریخ ۱ شهریور ۱۳۹۶

۵. یافته‌های پژوهش

یافته‌های این پژوهش در سه بخش اصلی سازماندهی شده‌اند که هر یک به یکی از روش‌های گردآوری و تحلیل داده‌ها مربوط می‌شود: نخست، یافته‌های حاصل از تحلیل کالبدی ـ نشانه‌شناختی میدان راه‌آهن؛ دوم، یافته‌های حاصل از مطالعهٔ اسناد و سیاست‌های مدیریت شهری سوم، یافته‌های تحلیل مضمون مصاحبه‌ها.

۵–۱. تحلیل کالبدی ـ نشانه‌شناختی میدان راه‌آهن

تحلیل کالبدی ـ نشانه‌شناختی میدان راه‌آهن تهران با هدف شناسایی نظام نشانه‌ها، عناصر هویتی و پیام‌های معناییِ موجود در فضا انجام شده است. این تحلیل بر اساس برداشت میدانی، مستندسازی تصویری و ترسیم نقشه‌های تحلیلی صورت گرفته و یافته‌های آن در سه محور زیر قابل گزارش است:

ـ بررسی نشانه‌های صریح (یادمانی)

مشاهدات میدانی نشان می‌دهد در گسترهٔ میدان راه‌آهن و عرصه‌های پیرامون آن، هیچ نشانهٔ صریح و ماندگاری که به رخداد انفجار دههٔ ۱۳۶۰ شمسی اشاره داشته باشد، وجود ندارد. نه یادمان و تندیسی و نه هرگونه عنصر کالبدی دیگر که حامل پیام یادآوری این رویداد باشد، در فضای میدان به چشم نمی‌خورد. این وضعیت، با تأکید هالبواکس بر نقش «چارچوب فضایی» در تثبیت حافظهٔ جمعی [۷] در تناقض آشکار است، زیرا میدان به عنوان مکان وقوع رخداد، فاقد هرگونه «نشانهٔ مکانی» برای برانگیختن خاطره است. تنها عنصر یادمانی موجود در محدوده، بنای تاریخی ایستگاه راه‌آهن (ساختمان اصلی) است که خود به عنوان یک اثر ملی و معماری دورهٔ پهلوی شناخته می‌شود، اما این یادمان به رخداد تروریستی اشاره‌ای ندارد و فقط حامل ارزش‌های معماری و تاریخی دوران ساخت خود است. پژوهش‌های پیشین نیز نشان داده‌اند مبلمان شهری و نشانه‌های موجود در فضاهای عمومی، به‌ویژه در میادین، نقش تعیین‌کننده‌ای در خوانایی و هویتمندی فضا دارند و مؤلفه‌های کالبدی و عملکردی نشانه‌ها، بیشترین اثرگذاری را بر به‌یادسپاری فضا دارند.

ـ بررسی نشانه‌های ضمنی (معنایی و ادراکی)

بررسی عناصر کالبدی میدان از منظر نشانه‌شناسی ضمنی، نشان‌دهندهٔ غلبهٔ رویکرد کارکردی (نظارتی ـ انتظامی) بر رویکرد اجتماعی (هویتی ـ مشارکتی) است:

- **رنگ‌بندی و مصالح؛** استفاده از سطوح آسفالت گسترده، جداگرهای فلزی و رنگ‌های خاکستری و سرد، فضایی فاقد هرگونه غنای حسی و عاطفی ایجاد کرده است.
- **نورپردازی؛** نورپردازی موجود عمدتاً کارکردی (روشنایی معابر) است و هیچ‌گونه نورپردازیِ نشانه‌ای یا خاطره‌انگیز در فضا دیده نمی‌شود.
- **چیدمان مبلمان؛** نیمکت‌ها، سطل‌های زباله و سایر المان‌های مبلمان، به گونه‌ای چیده شده‌اند که اولویت را به عبور و مرور و کنترل جمعیت داده‌اند، نه به توقف، تعامل و تأمل.
- **حضور پست‌های نظارتی انتظام‌بخش؛** حضور یگان‌های انتظام‌بخش، دوربین‌های مداربسته و موانع ترافیکی، پیام «فضای رصد و پایش» را به مخاطب منتقل می‌کند و هرگونه امکان شکل‌گیری فضای یادمانی آرام را از میان برده است.

این یافته‌ها با پژوهش‌هایی که نشان می‌دهند «فیزیک و ساختار فضا» و «ساختار نشانه‌ها» از مهم‌ترین ابعاد ادراک فضایی شهروندان هستند، همخوانی دارد. در میدان راه‌آهن، ساختار نشانه‌ها نه بر بازنمایی خاطره، بلکه بر بازتولید گفتمان امنیتی مسلط سازماندهی شده است.

۵-۲. تحلیل مطالعهٔ اسناد و سیاست‌های مدیریت شهری

بررسی اسناد، گزارش‌ها، طرح‌های توسعه و سیاست‌های مدیریت شهری در چهار دههٔ اخیر نشان می‌دهد رویکرد حاکم بر میدان راه‌آهن، در سه دوره قابل تفکیک است:

- **دورهٔ اول (دهه‌های ۱۳۶۰ و ۱۳۷۰):** حاشیه‌رانی حافظهٔ جمعی؛ بلافاصله پس از رخداد، سیاست رسمی بر حاشیه راندن و نادیده‌انگاری هرگونه نشانهٔ یادآور متمرکز بوده است. هیچ سند یا طرحی که به بازنمایی این رویداد در کالبد میدان اشاره داشته باشد، در این دوره یافت نشد. به نظر می‌رسد رویکرد مسلط، فراموش‌سازی سریع رویداد و بازگشت هرچه‌سریع‌تر فضا به وضعیت عادی کارکردی بوده است.
- **دورهٔ دوم (دهه‌های ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰):** اولویت مطلق انتظام‌بخشی؛ با تشدید رویکردهای نظارتی ـ انتظامی در فضاهای عمومی، میدان راه‌آهن به عنوان یک «مکان پرمخاطره و آسیب‌پذیر شهری» مدیریت شده است. اسناد موجود نشان می‌دهند در این دوره، تمرکز بر کنترل فیزیکی، افزایش پست‌های انتظامی، نصب دوربین‌ها و محدودیت‌های دسترسی بوده و کوچک‌ترین توجهی به ابعاد معنایی، خاطره‌ای یا اجتماعی فضا نشده است. پژوهش‌ها هم عمدتاً بر ظرفیت‌سازی حمل‌ونقلی و کارکردی متمرکز بوده و به مسئلهٔ خاطره و هویت توجهی نشده است.

- **دورهٔ سوم (دههٔ ۱۴۰۰):** غفلت مستمر و گسست معنایی؛ در سال‌های اخیر، با وجود طرح‌هایی مانند «ارزیابی اصول توسعهٔ پایدار مبتنی بر حمل‌ونقل عمومی (TOD) در محدودهٔ میدان راه‌آهن» و «بهسازی ساختمان اداری راه‌آهن با هدف حفاظت و ساماندهی»، باز هم رویکردی صرفاً کالبدی ـ کارکردی بر سیاست‌های شهری حاکم بوده و مسئلهٔ حافظهٔ جمعی رخداد تروریستی، همچنان در غفلت کامل باقی مانده است. این پژوهش‌ها به‌ترتیب بر حمل‌ونقل و حفاظت بناهای تاریخیِ دورهٔ پهلوی متمرکز بوده‌اند، اما هیچ‌یک به بازنمایی رخداد تروریستی دههٔ ۱۳۶۰ شمسی و سیاستگذاری بر اساس آن نپرداخته‌اند.

بر اساس نظریهٔ هالبواکس، «حافظهٔ جمعی هر نسل تا حد زیادی تحت تأثیر تجربیات زندگی اعضای آن در سنین جوانی شکل می‌گیرد» با گذشت بیش از چهار دهه از رخداد، نسلی که خاطرهٔ مستقیم از آن دارد، به‌تدریج در حال کاهش است و اگر سیاست خاطره‌محوری در پیش گرفته نشود، این رخداد به‌کلی از حافظهٔ جمعی شهری محو خواهد شد. هالبواکس هشدار می‌دهد که «خاطراتی که با وقایع جاری پیوندی نداشته باشند و در جریان تفکر روزمره جایگاهی نیابند، به‌تدریج فراموش می‌شوند» و این دقیقاً همان فرایندی است که در میدان راه‌آهن در جریان است.

۵–۳. تحلیل مضمون مصاحبه‌ها

یافته‌های حاصل از تحلیل مضمون مصاحبه‌ها در قالب ۵ مضمون اصلی، ۱۹ مضمون فرعی است (جدول ۱). در این بخش، هر یک از مضامین اصلی در پرتو نظریهٔ حافظهٔ جمعی موریس هالبواکس، پیشینهٔ پژوهش و ابعاد کاربردی مورد بحث و تفسیر قرار می‌گیرند. همچنین، جدول ابرواژگان تحلیل بازطراحی هویتی رخدادهای تروریستی در حکمرانی شهری در جدول ۲ خلاصه شده است.

جدول ۱. جدول مضامین اصلی و سازمان‌دهنده

مضامین اصلی (فراگیر)	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه (کدهای اولیه)
ادراک فضایی و حس مکان	ادراک کارکردی ـ امنیتی به جای هویت	- درک میدان صرفاً به عنوان محل عبور و تردد - نادیده‌انگاری ابعاد معنایی و هویتی فضا - تمرکز مدیریت شهری بر کارکرد ترافیکی و امنیتی
	فقدان غنای حسی و نشانه‌های بصری متمایزکننده	- یکنواختی رنگ، بافت و فرم - نبود المان‌های هویتی و نشانه‌های بصری - طراحی ناهماهنگ و فاقد جذابیت‌های فضایی
	ضعف ساختارهای اجتماعی فعال	- نبود انجمن‌ها و گروه‌های محلی - عدم حضور نهادهای مدنی در فضا - فقدان تعاملات جمعیِ پایدار در میدان
	کاهش تعلق‌خاطر و دلبستگی مکانی	- حس بیگانگی شهروندان با مکان - نبود پیوند عاطفی با میدان - کاهش حس مالکیت روانی نسبت به فضا
	عدم تعادل میان سواره و پیاده	- غلبهٔ فضاهای سواره بر پیاده - نادیده گرفتن نیازهای عابران - کاهش حضور انسانی در میدان
حافظهٔ جمعی و آگاهی از رخداد	خاموشی حافظه‌ای و فراموشی تدریجی واقعه	–بی‌خبری نسل جدید از رخداد تاریخی - نبود هرگونه بازنمایی از رویداد در فضای شهری - محو شدن تدریجی خاطرات با گذشت زمان
	فقدان محرک‌های فضایی و آیینی برای بازآگاهی	- نبود یادمان‌ها و نشانه‌های ماندگار - عدم برگزاری مراسم و آیین‌های سالانه - فقدان محرک‌های بصری و فضایی برای بازگرداندن خاطرات
	گسست نسلی در انتقال حافظه	کاهش راویان مستقیم و شاهدان عینی - نبود سازوکارهای انتقال خاطرات به نسل جدید - قطع زنجیرهٔ شفاهیِ انتقال حافظه
	نیاز به روایت‌گری تاریخی شفاف و چندوجهی	- انحصار روایت در دست نهادهای رسمی - نادیده گرفتن روایت‌های شخصی و گروه‌های مختلف - نیاز به بازنمایی تکثر حافظه‌ها
نیازها و انتظارات از بازطراحی	ایجاد نشانه‌های ماندگار و المان‌های یادمانی	- نیاز به مجسمه، سنگ‌نوشته و تابلوی یادبود - طراحی المان‌های نمادین مرتبط با رخداد - ایجاد «چارچوب‌های مادی» برای تثبیت حافظه

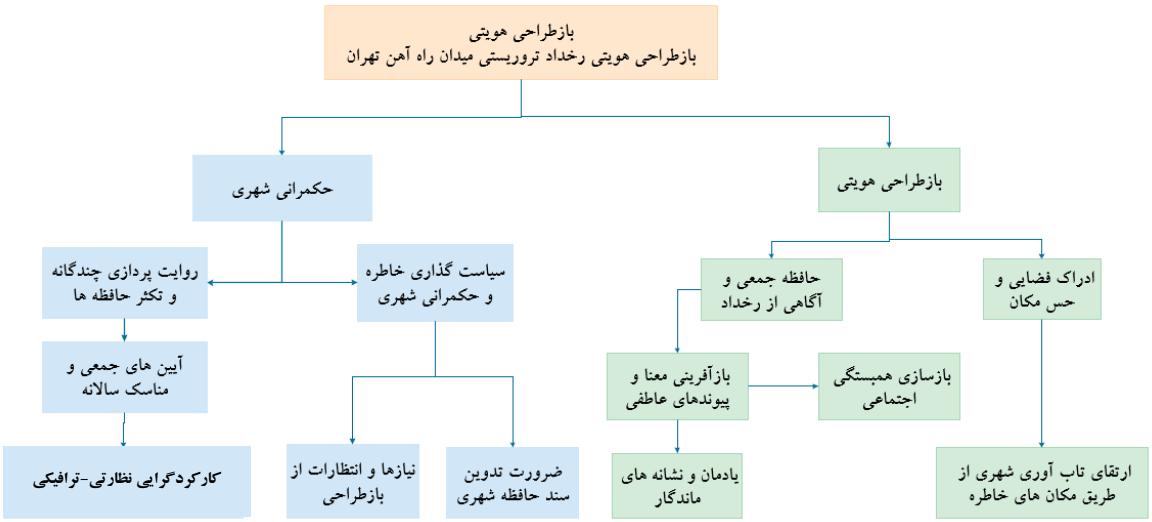
مضامین اصلی (فراگیر)	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه (کدهای اولیه)
	برگزاری آیین‌ها و مراسم جمعی سالانه	–نیاز به مراسم سالانهٔ یادبود در مکان رخداد - برگزاری آیین‌های بزرگداشت و سوگواری - تکرار مناسک برای زنده نگهداشتن حافظ
	ایجاد فضای تأمل، سکوت و آرامش	- نیاز به فضای سبز، نورپردازی ملایم و آب‌نما - طراحی فضاهای سکوت و تفکر - ایجاد بستر آرامش برای پردازش احساسات
	روایت‌گری تاریخی و انتقال حافظه به نسل‌های جدید	- نیاز به مستندات، فیلم و عکس‌های تاریخی - استفاده از راویان محلی و شاهدان عینی - برنامه‌های آموزشی برای آگاهی‌بخشی به نسل جوان
	مشارکت شهروندان و گروه‌های مرجع در طراحی	- دخالت خانواده‌های قربانیان و بازماندگان - حضور ساکنان محله در فرایند تصمیم‌گیری - مشارکت شهروندان در طراحی و برنامه‌ریزی
	غلبه رویکرد امنیتی ـ کارکردی بر رویکرد هویتی	– اولویت تأمین امنیت بر بازآفرینی هویت - نادیده‌انگاری ظرفیت‌های روانی ـ اجتماعی فضا - تمرکز صرف بر کارکردهای ترافیکی
	عدم هماهنگی نهادی و پراکندگی مسئولیت‌ها	- موازی‌کاری شهرداری، ارشاد و سایر نهادها - نبود متولی واحد و مشخص - پراکندگی تصمیم‌گیری و فقدان پاسخگویی
سیاستگذاری خاطره و حکمرانی شهری	فقدان سند بالادستی و سیاست مشخص خاطره‌محور	-نبود چارچوب قانونی برای مدیریت مکان‌های خاطره -اقدامات سلیقه‌ای و مقطعی -عدم وجود راهبرد منسجم در سطح کلان‌شهر
	ضرورت تدوین سند حافظهٔ شهری و تشکیل کارگروه میان‌نهادی	– نیاز به سند راهبردی برای حفاظت از مکان‌های خاطره ـ تشکیل کارگروه هماهنگ‌کننده با حضور همهٔ دستگاه‌ها ـ یکپارچه‌سازی سیاستگذاری خاطره در سطح شهر
ابعاد روانی ـ اجتماعی و تاب‌آوری جمعی	بازآفرینی معنا و پیوندهای عاطفیِ گسسته‌شده از طریق آیین‌های جمعی	- تقویت همبستگی اجتماعی از طریق خاطره مشترک -تسهیل فرایند سوگواری و رشد پس از سانحه

جدول ۲. جدول ابرواژگان

ابرواژگان تحلیل بازطراحی هویتی رخدادهای تروریستی در حکمرانی شهری
ادراک فضایی و حس مکان؛ ادراک کارکردی ـ عبوری، فقدان غنای حسی، کاهش دلبستگی مکانی، ضعف ساختارهای اجتماعی فعال
بی‌هویتی فضایی؛ فقدان نشانه‌های هویتی، یکنواختی بصری، نبود المان‌های متمایزکننده، حس بیگانگی شهروندان
کارکردگرایی امنیتی ـ ترافیکی؛ غلبهٔ رویکرد امنیتی، اولویت ترافیک بر هویت، نادیده‌انگاری ابعاد معنایی فضا
حافظهٔ جمعی و بازآگاهی؛ خاطرات مشترک، روایت‌های گروهی، بازگرداندن خاطرات به سطح آگاهی، محرک‌های فضایی و آیینی
فراموشی تدریجی و خاموشی حافظه‌ای؛ بی‌خبری نسل جدید، نبود بازنمایی، محو شدن خاطرات، کاهش راویان مستقیم
گسست نسلی در انتقال حافظه؛ قطع زنجیرهٔ شفاهی، نبود سازوکارهای انتقال، مرگ راویان مستقیم
روایت‌پردازی چندگانه و تکثر حافظه‌ها؛ روایت رسمی در برابر روایت شخصی، بازنمایی حافظه‌های گروهی، عدالت روایی
چارچوب‌های مادی حافظه؛ یادمان‌ها و المان‌های یادبود، سنگ‌نوشته‌ها، مجسمه‌ها، موزه و مرکز اسناد، مسیرهای روایت‌محور
چارچوب‌های اجتماعی حافظه؛ انجمن‌های محلی، نهادهای مردمی، گروه‌های داوطلب، شوراهای تصمیم‌گیر، راویان محلی
مکان–خاطره؛ فضای یادمانی، عرصهٔ بازآفرینی حافظه، ظرفیت‌های تاب‌آوری‌بخش، هویت‌بخشی به فضاهای شهری
آیین‌های جمعی و مناسک سالانه؛ مراسم یادبود، بزرگداشت‌ها، آیین‌های سوگواری، تکرار مناسک برای زنده نگهداشتن حافظه
فضای تأملی و آرامش‌بخش؛ فضای سبز، نورپردازی ملایم، آب‌نما، فضاهای سکوت و تفکر، بستر پردازش احساسات
مشارکت شهروندان و گروه‌های مرجع؛ حضور خانواده‌های قربانیان، بازماندگان، ساکنان محله، شهروندان در طراحی و تصمیم‌گیری
تاب‌آوری جمعی و سلامت؛ روان‌شهری؛ ظرفیت رویارویی با تروما‌ی جمعی، رشد پس از سانحه، پایداری روانی جامعه
التیام زخم جمعی و بازسازی معنا؛ تسهیل سوگواری، تخلیهٔ عواطف سرکوب‌شده، بازسازی پیوندهای عاطفی گسسته‌شده
همبستگی اجتماعی و سرمایه‌ی اجتماعی حافظه‌محور؛ اعتماد جمعی، انسجام اجتماعی، هویت مشترک، تقویت مشارکت مدنی
سیاستگذاری خاطره و راهبردهای مدیریتی؛ سند حافظهٔ شهری، کارگروه میان‌نهادی، یکپارچگی سیاستگذاری، پاسخگویی نهادی
حکمرانی شهری خاطره‌محور؛ رویکرد هویتی به جای رویکرد نظارتی، برنامه‌ریزی راهبردی، تلفیق خاطره و برنامه‌ریزی شهری
یکپارچگی نهادی و هماهنگی میان‌دستگاهی؛ جلوگیری از موازی‌کاری، تعیین متولی واحد، هماهنگی شهرداری، میراث فرهنگی، ارشاد
عدالت حافظه‌ای و بازنمایی عادلانه؛ بازنمایی حافظه‌های گروهی مختلف، جلوگیری از تحمیل روایتِ مسلط، احترام به روایت‌های شخصی
رویکردهای سیاستی حاکم؛ رویکرد کنترلی در برابر رویکرد هویتی ـ مشارکتی، سیاستگذاری متمرکز در برابر سیاستگذاری مشارکتی

ساختار شبکهٔ مضامین

پس از استخراج مضامین سازمان‌دهنده از مجموع مضامین پایه‌ای، هر یک از مضمون‌های اصلی در جدولی مجزا توصیف و تحلیل شد که به صورت شبکهٔ مضامین در شکل ۲ ارائه شده است. شبکهٔ مضامین این پژوهش آشکار می‌سازد که ریشهٔ اصلی مسائل، چالش‌های نهادی، سیاستی است.

شکل ۲. شبکهٔ مضامین سازمان‌دهنده از مجموع مضامین پایه‌ای

۶. بحث و تفسیر یافته‌ها

۶–۱. ادراک فضایی و حس مکان: از کارکرد تا بی‌هویتی

یافته‌ها نشان داد مشارکت‌کنندگان، میدان راه‌آهن را به عنوان فضایی صرفاً کارکردی ادراک می‌کنند که فاقد هرگونه غنای حسی، نشانه‌های هویتی و عرصه‌های تعامل جمعی است. این یافته با پژوهش‌های پیشین (نادری، ۱۳۹۸؛ فرزبد، ۱۳۹۷) همخوانی دارد که نشان داده‌اند فقدان نشانه‌های هویتی و ساختارهای اجتماعیِ فعال، موجب تنزل حس مکان به سطحی کاملاً ابزاری می‌شود. پژوهش‌های روان‌شناسی محیطی نیز نشان داده‌اند فضاهای فاقد غنای حسی و نشانه‌های معنادار، موجب کاهش تعلق‌خاطر و دلبستگی مکانی شهروندان می‌شوند. بنابراین، سیاستگذاری حافظهٔ شهری میدان باید در گام نخست، به احیای غنای حسی، ایجاد نشانه‌های بصری متمایزکننده و تعادل میان سواره و پیاده بپردازد تا زمینهٔ شکل‌گیری حس مکان و تعلق‌خاطر فراهم آید.

۶–۲. حافظهٔ جمعی و آگاهی از رخداد

این یافته، با تأکید هالبواکس بر اینکه «خاطرات می‌توانند در ناخودآگاه باقی بمانند و با محرک‌های مناسب دوباره به سطح آگاهی بازگردند»، همخوانی کامل دارد. هالبواکس همچنین هشدار می‌دهد که «خاطراتی که با وقایع جاری پیوندی نداشته باشند و در جریان تفکر روزمره جایگاهی نیابند، به‌تدریج فراموش می‌شوند». این دقیقاً همان فرایندی است که در میدان راه‌آهن در جریان است؛ با گذشت بیش از چهار دهه از رخداد و عدم هرگونه بازنمایی رسمی، نسل جدید نه‌تنها از این رویداد بی‌خبر است، بلکه حتی نشانه‌ای از آن در فضای شهری نمی‌یابد. بنابراین، احیای حافظهٔ جمعی از طریق ایجاد محرک‌های فضایی و آیینی (نشانه‌های ماندگار، مراسم سالانه، روایت‌گری تاریخی)، نه‌تنها به التیام زخم جمعی کمک می‌کند، بلکه از فراموشی کامل یک رویداد مهم تاریخی جلوگیری می‌کند.

۶–۳. نیازها و انتظارات: فرصتی برای مکان ــ خاطره

مشارکت‌کنندگان از هر سه گروه، بر ضرورت ایجاد نشانه‌های ماندگار، آیین‌های جمعی، فضای تأمل، روایت‌گری تاریخی و مشارکت شهروندان تأکید داشتند. این نیازها، نشان‌دهندهٔ ظرفیت بالای میدان برای تبدیل به «مکان ـ خاطره‌ای» کارآمد (مطابق مفهوم پیر نورا، ۱۹۹۶) است. از منظر هالبواکس، «بومی‌سازی خاطرات» به معنای تمرکز خاطرات در یک مکان واحد، ابزاری برای حفظ و سازماندهی خاطرات نه تنها از مکان‌ها، بلکه از زمان‌ها، رویدادها و افراد است. میدان راه‌آهن، به عنوان مکان وقوع رخداد، به طور ذاتی دارای این ظرفیت است، مشروط به آنکه سیاستگذاری شهری، بومی‌سازی خاطره را در دستور کار قرار دهد. پژوهش‌های پیشین در حوزهٔ طراحی شهری خاطره‌محور نشان داده‌اند که فضاهای یادمانیِ مشارکتی و آیینی، ضمن پاسخ‌گویی به نیازهای عاطفی شهروندان، به تاب‌آوریِ روانی ـ اجتماعی جامعه کمک می‌کنند. بنابراین، پاسخ‌گویی به نیازهای شناسایی‌شده (یادمان، آیین، فضای تأمل، روایت‌گری، مشارکت)، می‌تواند میدان راه‌آهن را از وضعیت فعلی به فضایی بازآفریننده در تاب‌آوری شهری تبدیل کند.

۶–۴. سیاستگذاری خاطره و حکمرانی شهری

یافته‌ها نشان داد رویکرد حاکم بر مدیریت شهری میدان راه‌آهن، مبتنی بر غفلت از ابعاد معنایی ـ هویتی فضا بوده است. مشارکت‌کنندگان متخصص، به عدم هماهنگی نهادی، پراکندگی مسئولیت‌ها و فقدان یک متولی مشخص برای سیاستگذاری خاطره اشاره داشتند. از منظر نظریهٔ هالبواکس، حافظهٔ جمعی هر نسل تا حد زیادی تحت تأثیر تجربیات زندگی اعضای آن در سنین جوانی شکل می‌گیرد. با گذشت بیش از چهار دهه از رخداد و عدم هرگونه سیاست خاطره‌محور، نسلی که خاطرهٔ مستقیم از آن دارد، به‌تدریج در حال کاهش است و در صورت ادامهٔ وضع موجود، این رخداد به‌کلی از حافظهٔ جمعی شهری محو خواهد شد. پژوهش‌های پیشین در حوزهٔ حکمرانی شهری و حافظهٔ جمعی نشان داده‌اند سیاستگذاری خاطره نیازمند رویکردی یکپارچه و میان‌نهادی است که ضمن در نظر گرفتن ابعاد نظارتی، به نیازهای روانی ـ اجتماعی شهروندان و ظرفیت‌های تاب‌آوری‌بخشِ فضا نیز توجه کند. بنابراین، تدوین سند حافظهٔ شهری، تشکیل کارگروه میان‌نهادی، در تصمیم‌گیری و تلفیق رویکرد خاطره‌محور با برنامه‌ریزی شهری، از ضرورت‌های اجتناب‌ناپذیر برای خروج از وضعیت فعلی و حرکت به‌سوی بازطراحی هویتیِ میدان است.

۶–۵. ابعاد روانی ــ اجتماعی و تاب‌آوری جمعی

از منظر نظریهٔ هالبواکس، بازآفرینی حافظه از طریق آیین‌های جمعی، می‌تواند به بازسازی معنا و پیوندهای عاطفی گسسته‌شده کمک کند. پژوهش‌های روان‌شناسی اجتماعی نیز نشان داده‌اند یادآوری آگاهانه و آیینی رویدادهای تروماتیک، به تاب‌آوری فردی و جمعی و رشد پس از سانحه کمک می‌کند. بنابراین، بازطراحی هویتی میدان راه‌آهن، با ایجاد فضایی برای یادآوری و آیین‌های جمعی، می‌تواند ضمن پاسخ‌گویی به نیازهای عاطفی خانواده‌های قربانیان و شهروندان، به ارتقای تاب‌آوری شهری کمک کند. مسئلهٔ اصلی، نه کمبود زیرساخت‌های کالبدی، بلکه عدم تطابق میان ظرفیت‌های بالقوهٔ مکان برای تبدیل به یک «مکان ـ خاطره» و چارچوب نهادی، سیاستی و مدیریتی موجود است. غلبهٔ رویکرد کارکردی، نبود الگوی بومی برای بازطراحی مکان‌های خاطره، ضعف مستندسازی و ثبت حافظه‌های شفاهی، فقدان محرک‌های فضایی و آیینی برای بازآگاهی را به عنوان مهم‌ترین موانع می‌توان نام برد. بازطراحی موفق، مستلزم ضرورت تدوین سند حافظهٔ شهری و تشکیل کارگروه میان‌نهادی و گذار از رویکرد صرفاً نظارتی ـ کارکردی به رویکرد هویتی ـ مشارکتی و ایجاد تعامل پویا میان چارچوب‌های مادی و اجتماعی حافظه، در بستری از حکمرانی شهری یکپارچه و خاطره‌محور است.

۷. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

پژوهش حاضر با هدف تدوین و ارائهٔ چارچوبی برای سیاستگذاری حافظهٔ شهری در مکان رخدادهای تروریستی، با مطالعهٔ موردی میدان راه‌آهن تهران و اشاره به رخدادهای تروریستی دههٔ ۱۳۶۰ شمسی در این مکان، با بهره‌گیری از نظریهٔ حافظهٔ جمعی

موریس هالبواکس انجام شد. یافته‌های حاصل از سه روش مکملِ تحلیل کالبدی ـ نشانه‌شناختی، تحلیل مضمون مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۱۵ نفر از متخصصان و مدیران شهری و مطالعهٔ اسناد و سیاست‌های مدیریت شهری، نشان‌دهندهٔ شکاف عمیقی میان ظرفیت‌های نهفته در این مکان تاریخی و رویکرد جاری حکمرانی شهری است. این شکاف نه‌تنها در سطح کالبدی، بلکه به‌ویژه در سطوح مدیریتی، قانونی، سیاستی و نهادی خود را نمایان ساخته و ضرورت اتخاذ یک رویکرد راهبردی و یکپارچه در سیاستگذاری حافظه‌محور شهری را آشکار می‌سازد.

نخست آنکه، بررسی اسناد و سیاست‌های مدیریت شهری در دهه‌های اخیر نشان داد رویکرد حاکم بر میدان راه‌آهن در سه دورهٔ متمایزِ «حاشیه‌رانی حافظهٔ جمعی» (دهه‌های ۱۳۶۰ و ۱۳۷۰)، «اولویت مطلق نظارتی» (دهه‌های ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰) و «نادیده‌انگاری مستمر» (دههٔ ۱۴۰۰) قابل تفکیک است. در هیچ‌یک از این دوره‌ها، سیاست روشن و منسجمی برای مدیریت حافظهٔ جمعی این رخداد تدوین یا اجرا نشده است. این غفلت نظام‌مند، نه تنها به فراموشی تدریجیِ رخداد در حافظهٔ جمعی شهری دامن زده، بلکه موجب شده است که میدان راه‌آهن به فضایی صرفاً کارکردی (نظارتی ـ انتظامی) تقلیل یابد که فاقد هرگونه نشانهٔ هویتی، غنای حسی و عرصه‌های تعامل جمعی است. از منظر هالبواکس، «خاطراتی که با وقایع جاری پیوندی نداشته باشند و در جریان تفکر روزمره جایگاهی نیابند، به‌تدریج فراموش می‌شوند» و این دقیقاً همان فرایندی است که در غیاب سیاستگذاری خاطره‌محور، در میدان راه‌آهن در جریان بوده است.

دوم آنکه، یافته‌های تحلیل مضمون مصاحبه‌ها، ابعاد چندلایهٔ مسئله را آشکار ساخت. مشارکت‌کنندگان از سه گروه تخصصی (شهرسازان و معماران، جامعه‌شناسان و مدیران شهری)، بر موانع ساختاری ـ نهادی همچون موازی‌کاری دستگاه‌های متولی (شهرداری، وزارت ارشاد، میراث فرهنگی، وزارت کشور و...) نبود متولی واحد و مشخص برای سیاستگذاری خاطره، فقدان سند بالادستی و چارچوب قانونی برای مدیریت مکان‌های خاطره، پراکندگی تصمیم‌گیری و فقدان پاسخگویی و غلبهٔ رویکرد کارکردی (نظارتی ـ انتظامی) بر رویکرد اجتماعی (هویتی ـ مشارکتی) تأکید داشتند. این یافته‌ها نشان می‌دهد مسئلهٔ اصلی در حکمرانی شهری معاصر، نه کمبود زیرساخت‌های کالبدی، بلکه نبود ارادهٔ سیاسی، چارچوب نهادی و سیاست منسجم برای مدیریت حافظهٔ جمعی در مکان‌های تروماتیک است.

سوم آنکه، مصاحبه‌شوندگان بر ضرورت تدوین سیاست‌های خاطره‌محور در سه سطحِ نهادی ـ سیاستی (تدوین سند بالادستی حافظهٔ شهری، تشکیل کارگروه میان‌نهادی، تعیین متولی واحد، یکپارچه‌سازی سیاستگذاری خاطره در سطح کلان‌شهر)، کالبدی ـ فضایی (طراحی نشانه‌های ماندگار، مسیر خاطره، باغ یادبود و سایر محرک‌های فضایی تثبیت‌کنندهٔ حافظه) و کارکردی ـ اجتماعی (برپایی آیین‌های سالانه، برنامه‌های فرهنگی ـ یادبود، روایت‌گری تاریخی، توانمندسازی راویان محلی و مشارکت شهروندان در فرایند تصمیم‌گیری) تأکید داشتند. این نیازها نشان‌دهندهٔ ظرفیت بالای میدان برای تبدیل به «مکان ـ خاطره‌ای» کارآمد است، مشروط به آنکه سیاستگذاری شهری خاطره‌محور در دستور کار نهادهای متولی قرار گیرد. از منظر هالبواکس، «بومی‌سازی خاطرات» به معنای تمرکز خاطرات در یک مکان واحد، ابزاری برای حفظ و سازماندهی خاطرات نه تنها از مکان‌ها، بلکه از زمان‌ها، رویدادها و افراد است و این امر بدون چارچوبِ سیاستیِ مشخص امکان‌پذیر نخواهد بود.

چهارم آنکه، حافظهٔ جمعی از رخداد تروریستی دههٔ ۱۳۶۰ شمسی، در چهار دههٔ اخیر دستخوش عدم بازنمایی رسمی و غفلت از نیاز جمعی به یادآوری شده و به خاطره‌ای پراکنده، مبهم و در معرض شکاف نسلی تبدیل شده است. با این‌حال، یافته‌ها نشان می‌دهد این خاطره در ناخودآگاه جمعی خانواده‌های قربانیان و ساکنان قدیمی، با بار عاطفی التیام‌نیافته‌ای همچنان زنده است و با ایجاد محرک‌های فضایی و آیینی سیاستگذاری‌شده، قابلیت احیا دارد. از منظر نظریهٔ هالبواکس، «خاطرات می‌توانند در ناخودآگاه باقی بمانند و با محرک‌های مناسب دوباره به سطح آگاهی بازگردند»؛ اما این بازگرداندن، نیازمند سیاستگذاری آگاهانه و هدفمند در سطح نهادهای حاکمیتی است. پژوهش‌های پیشین در حوزهٔ حکمرانی شهری و حافظهٔ جمعی نیز نشان داده‌اند سیاستگذاری خاطره، نیازمند رویکردی یکپارچه و میان‌نهادی است که ضمن در نظر گرفتن ابعاد انتظام‌بخش، به نیازهای روانی ـ اجتماعی شهروندان و ظرفیت‌های تاب‌آوری‌بخش فضا نیز توجه کند.

پنجم آنکه، پژوهش حاضر نشان داد سیاستگذاری حافظهٔ شهری، نه یک اقدام حاشیه‌ای یا صرفاً فرهنگی، بلکه بخشی ضروری از حکمرانی شهری تاب‌آور در مواجهه با تهدیدهای تروریستی و بحران‌های شهری محسوب می‌شود. این سیاستگذاری می‌تواند با تسهیل فرایند سوگواری جمعی و بازسازی پیوندهای عاطفیِ گسسته‌شده، به ارتقای تاب‌آوری روانی ـ اجتماعی شهروندان و تقویت سرمایه اجتماعی حافظه‌محور کمک کند. پژوهش‌های روان‌شناسی اجتماعی نیز نشان داده‌اند یادآوری آگاهانه و آیینی رویدادهای تروماتیک، به تاب‌آوری فردی و جمعی و رشد پس از سانحه یاری می‌رساند. بنابراین، سیاستگذاری حافظهٔ شهری در مکان ـ رخدادهای تروریستی، نه تنها یک ضرورت تاریخی و فرهنگی برای جلوگیری از فراموشی کامل رویدادهای مهم شهری است، بلکه فرصتی راهبردی برای ارتقای سلامت روان‌شهری، انسجام اجتماعی و امنیت ملی پایدار محسوب می‌شود.

در مجموع، پژوهش حاضر نشان می‌دهد سیاستگذاری حافظهٔ شهری در مکان ـ رخدادهای تروریستی، مستلزم گذار از رویکرد صرفاً کارکردی به رویکرد اجتماعی و ایجاد تعامل پویا میان چارچوب‌های مادی، اجتماعی و نهادی حافظه، در بستری از حکمرانی شهری یکپارچه و خاطره‌محور است. این سیاستگذاری در چارچوب نظریهٔ حافظهٔ جمعی هالبواکس و با بهره‌گیری از مفاهیم مکملی همچون «مکان ـ خاطره»، «سیاست خاطره» و «تاب‌آوری شهری»، می‌تواند با فعال‌سازی سازوکارهای فضایی، زبانی و آیینی تثبیت حافظه، میدان راه‌آهن را از وضعیت کنونی صرفاً کارکردی و ساختاری به فضایی بازآفریننده در حافظهٔ جمعی، هویت شهری و تاب‌آوری جامعهٔ محلی بدل سازد. همچنین، این پژوهش، نشان داد مهم‌ترین موانع فراروی سیاستگذاری حافظهٔ شهری نه کمبود منابع کالبدی، بلکه فقدان ارادهٔ سیاسی، نبود چارچوب قانونی و نهادی، پراکندگی مسئولیت‌ها و غلبهٔ رویکردهای کارکردی کوتاه‌مدت بر رویکردهای اجتماعی بلندمدت است.

بر این‌اساس، پیشنهاد می‌شود که نهادهای متولی حکمرانی شهری (شهرداری تهران، وزارت کشور، وزارت راه و شهرسازی، وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، بنیاد شهید و...) با تشکیل کارگروه مشترک و هماهنگ‌کننده، تدوین سند راهبردی حافظهٔ شهری با اولویت میدان راه‌آهن و سایر مکان‌های تروماتیک و اجرای راهکارهای سه‌گانهٔ نهادی، کالبدی و کارکردی ارائه‌شده در این پژوهش، گام‌های عملی در جهت تحقق سیاستگذاری حافظهٔ شهری بردارند. همچنین، توصیه می‌شود که با بهره‌گیری از تجارب موفق بین‌المللی در زمینهٔ سیاستگذاری خاطره در مکان‌های رویدادهای تروماتیک (مانند یادبود حملات تروریستی در نیویورک، لندن، اوکلاهاما و برلین) و بومی‌سازی آن‌ها با شرایط فرهنگی، اجتماعی، سیاسی ایران، الگویی بومی و کارآمد برای سیاستگذاری حافظهٔ شهری در سایر فضاهای شهریِ درگیر با رویدادهای تروماتیک (تروریستی، جنگی، بلایای طبیعی و...) در سراسر کشور فراهم آورند. این الگو می‌تواند ضمن حفظ کرامت و حرمت قربانیان و بازماندگان، به بازآفرینی هویت جمعی، تداوم حافظهٔ تاریخی، ارتقای تاب‌آوری شهری و تقویت سرمایه اجتماعی در مواجهه با تهدیدهای تروریستی آینده کمک شایانی کند. در نهایت، تأکید می‌شود که سیاستگذاری حافظهٔ شهری، نه یک اقدام مقطعی یا سلیقه‌ای، بلکه فرایندی مستمر، مشارکتی و میان‌نهادی است که به تعامل پویا میان نهادهای حکومتی، متخصصان، شهروندان نیاز دارد و موفقیت آن در گرو ارادهٔ سیاسی پایدار، چارچوب قانونی شفاف و تخصیص منابع کافی به این حوزه از حکمرانی شهری است.

منابع

1. Bahrami, Z., V. Ghasemi, and K. Rabiei. “Identity and Urban Space: Place-Memory and the Reproduction of Collective Identity in Isfahan.” Paper presented at the 7th International Conference on Sustainable Development and Civil Engineering, 2017. [In Persian]
2. Fakouhi, N. “Hafezeh-ye Jam‘i va Hoviyyat-e Melli [Collective Memory and National Identity].” *Majaleh-ye Azma*, no. 171, 2022. [In Persian]
3. Fattahi Zadeh, A. “Politics of Memory: An Introduction to a New Approach to Politics and History.” *Journal of the Faculty of Law and Political Science* 46, no. 4, 2015. [In Persian]
4. Sadeghi Jegheh, S. “Siasat-e Hafez-eh, Khatereh-ye Jam‘i va Amniyat-e Melli [Memory Policy, Collective Memory and National Security].” *Faslnameh-ye Motale‘at-e Rahbordi [Strategic Studies Quarterly]* 25, no. 3, 2022: 7–51. [In Persian]
5. Zokaei, S., and M. Vala. “Politics of Memory, Historical Memory and Cultural Traumas in Contemporary History of Iran.” *Quarterly Journal of the Iranian Association for Cultural Studies and Communication* 16, no. 58, 2020. [In Persian]
6. Dehghani Firouzabadi, S. J., and S. Fazeli. “Baznemayi-ye Yademan-e Taskhir-e Sefarat dar Siyasat-e Khatereh-ye Iran dar Barabar-e Amrika [Representation of the Embassy Takeover Memorial in Iran’s Memory Policy towards the United States].” *Pazhuheshnameh-ye Irani-ye Siasat-e Beynolmellali [Iranian Journal of International Politics]* 12, no. 1, 2023: 155-178. [In Persian]
7. Karimi, A. “Collective Memory and the Process of Identity Formation: Policy-Oriented Reflections.” *National Studies Quarterly 14*, no. 2, 2012: 54. [In Persian]
8. Nouraei, M. “Hoviyyat va Hafezeh-ye Jam‘i [Identity and Collective Memory].” *Ettela‘at-e Siyasi-Eghtesadi [Political-Economic Information]* 208, no. 3–4, 2004. [In Persian]
9. Gillis, John R. *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1994.
10. Asgari, Ali, and Parastoo Naghibi. “The Necessity and Criteria for Recording and Creating Collective Memory in Urban Open Spaces.” Paper presented at the Conference on Sustainable Architecture and Urban Development, 2015. [In Persian]
11. Nemati Varojan, Y. “Barrasi-ye Padeedeh-ye Tarr va Nafi va Mahkumiyat-e An az Manzar-e Emam Khomeini [An Investigation of the Phenomenon of Terror and Its Rejection and Condemnation from the Perspective of Imam Khomeini].” *Faslnameh-ye Andisheh-ye Siasi dar Islam [Political Thought in Islam Quarterly]*, no. 7, 2016. [In Persian]
12. Eftekhari, A. “Osul-e Amniyat-e Ejtema‘i Shodeh dar Islam; Motale‘eh-ye Moredi: Surah-haye Mobarakeh-ye A‘raf, Yunos va Saffat [Principles of Socialized Security in Islam: A Case Study of the Holy Surahs of A‘raf, Yunos and Saffat].” *Dofaslnameh-ye Elmi-Pazhuheshi-ye Danesh-e Siasi [Biannual Scientific-Research Journal of Political Science]* 8, no. 1, 2012. [In Persian]
13. Crenshaw, Martha. *Terrorism in Context*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1995.
14. Mirza, M. N. E. E., and I. A. Rana. “A Systematic Review of Urban Terrorism Literature: Root Causes, Thematic Trends, and Future Directions.” *Journal of Safety Science and Resilience 5*, no. 3, 2024. [In Persian]
15. Christensen, P. H. “Counterterrorism Protective Security as Part of the Planning Design and Development of Crowded Places in Australia: Where Are We Now?” *Journal of European Real Estate Research* 15, no. 1, 2022.
16. Abrahamian, Y. *Radical Islam: The Iranian Mojahedin*. 1st ed. Germany: Nima Publishing, 2007. [In Persian]
17. Beheshti-Seresht, M. “A Discourse Analysis of the Religious Factions within the Mojahedin-e-Khalq Organization Following Ideological Schisms, 1975–1981.” *Jarfapajooh Quarterly 1*, no. 1, 2013. [In Persian]
18. Mirzaa, Muhammad Noor E Elahi, and Irfan Ahmad Ranna. “A Systematic Review of Urban Terrorism Literature: Root Causes, Thematic Trends, and Future Directions.” *Journal of Safety Science and Resilience* 5, no. 3, 2024.
19. Halbwachs, Maurice. *On Collective Memory*. Translated by Lewis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press, 1992. Original work published 1950.

20. Naderi, A., et al. “Hafezeh-ye Jam‘i va Tasir-e An bar Shekl-giri-ye Hoviyyat-e Shahri (Motale‘eh-ye Moredi: Mahalleh-ye Vahdat-e Eslami va Shahrak-e Gharb) [Collective Memory and Its Impact on the Formation of Urban Identity (Case Study: Vahdat-e Eslami Neighborhood and Shahrak-e Gharb)].” *Faslnameh-ye Motale‘at va Tahqiqat-e Ejtemai dar Iran [Quarterly Journal of Social Studies and Research in Iran]*, no. 3, 2019. [In Persian]
21. Beheshti Asl, Ahad, et al. “Vakavi-ye Mafhum-e Khatereh-Angizi dar Tadavom-e Delbasgi-ye Makani dar Bazar-e Tarikhi-ye Tabriz [Analyzing the Concept of Memorability in the Continuity of Place Attachment in the Historical Bazaar of Tabriz].” Faslnameh-ye Motale‘at-e Tarrahi-ye Shahri va Pazhuhesh-ha-ye Shahri [Quarterly Journal of Urban Design Studies and Urban Research] 2, no. 3, 2019. [In Persian]
22. Farzbad, M. M., et al. “Hafezeh-ye Jam‘i va Hoviyyat-e Irani [Collective Memory and Iranian Identity].” *Nashrieh-ye Motale‘at-e Melli [National Studies Journal]* 19, no. 1, 2018. [In Persian]
23. Hasani Mianroudi, Nasim, et al. “Analyzing the Concept of Collective Memory and Its Restoration in Urban Spaces with a Semiotic Approach (Case Study: Hassanabad Square).” *Nazar Scientific-Research Journal of the Research Institute of Art, Architecture and Urban Planning* 14, no. 56, 2017. [In Persian]
24. Karcher K, Dimcheva Y, Parkes M, Toribio Medina M. Introduction: Remembering Urban Terror in Europe—Interdisciplinary Perspectives on Memorialisation, Narratives, and the Politics of Memory. InUrban Terrorism in Contemporary Europe: Remembering, Imagining and Anticipating Violence 2024 Aug 30 (pp. 1-26). Cham: Springer International Publishing.
25. Karcher K, Dimcheva Y, Toribio Medina M, Parkes M. Urban Terrorism in Contemporary Europe: Remembering, Imagining and Anticipating Violence. Springer Nature; 2024.
26. Orianne JF, Heiden S, Klein-Peschanski C, Eustache F, Peschanski D. Collective memories and social roles: the case of the Paris terrorist attacks of 13 November 2015. Frontiers in sociology. 2024 May 22;9:1388380.
27. Huss M. Walking tours as transcultural memory activism: Referencing memories of trauma and migration to redefine urban belonging. Memory Studies. 2025 Feb;18(1):3-21.
28. Mady C. Beirut’s violence palimpsest: Urban transformations, mnemonic spaces and socio-temporal practices. InThe spatiality and temporality of urban violence 2023 Nov 14 (pp. 189-220). Manchester University Press.
29. Purdeková A. Memory as vulnerability: Reinhabiting sites of violence and the politics of triumphalist amnesia in Kenya’s war on terror. Security Dialogue. 2022 Oct;53(5):385-401.
30. Ilum S. Fear of terrorism: Recognizing scenarios of potential danger in urban space. Ethos. 2023 Sep;51(3):271-84.